

Gareth Evans-Jones

**Y Seren yn y Groes:
effaith deddfau
imperialaidd cynnar
Rhufain ar y berthynas
rhwng yr Eglwys a'r
Iddewon**

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Golygydd: **Dr Anwen Jones**

Y Seren yn y Groes: effaith deddfau imperialaidd cynnar Rhufain ar y berthynas rhwng yr Eglwys a'r Iddewon

Gareth Evans-Jones

Tymhestlog fu hanes perthynas yr Eglwys â'r Iddewon ers y canrifoedd cynnar. Pan ddaeth y Cristnogion i'r amlwg, nid oedd yr Iddewon yn eu hystyried yn ddim mwy na sect fechan yn ceisio ennill ei thir ond a fyddai'n edwino yn y pen draw.¹ Felly daeth yn gryn syndod i'r Iddew a'r pagan pan droes yr Ymerawdwr Cystennin Fawr at Gristnogaeth, a phan gyhoeddodd Theodosiws I ynghyd â Gratian a Felentinian II yn 380 mai Cristnogaeth fyddai crefydd swyddogol yr Ymerodraeth Rufeinig.² Fel y disgwyliid, cafodd hyn effaith fawr ar yr Iddewon.

Diben yr astudiaeth hon yw ymchwilio i'r modd y dylanwadodd y deddfau imperialaidd cynnar a gyflwynwyd yn ystod y cyfnod hwn ar berthynas yr Eglwys Gatholig Rufeinig â'r Iddewon, yn ogystal ag ystyried goblygiadau'r deddfau mewn cyfnodau diweddarach. Y cam cyntaf felly yw ystyried i ba fath o gymdeithas y cyflwynwyd y deddfau hyn.

Roedd y bedwaredd ganrif yn gyfnod arwyddocaol i Gristnogaeth yn ogystal ag Iddewiaeth oherwydd er na anwyd yr un o'r ddwy grefydd yn ystod y ganrif honno, cafwyd digwyddiadau o bwys a fyddai'n effeithio ar y naill a'r llall: cynhaliwyd cynghorau eglwysig er mwyn diffinio'r Ffydd Gristnogol; daeth llawer o Dadau, sef diwinyddion blaenllaw'r Eglwys, i'r amlwg, gan effeithio ar agwedd y Cristnogion at eu cymdogion Iddewig; a chafwyd athrawon rabiniaidd dylanwadol.³

Un o'r prif ddigwyddiadau oedd tröedigaeth yr ymerawdwr yn 337 pan fedyddiwyd Cystennin Fawr ar ei wely angau.⁴ Er mai ar ddiwedd ei oes y troes yn swyddogol at Grist, yr oedd yn amlwg ei fod eisoes yn Gristion o argyhoeddiad. Yn ystod ei oes rhoddodd nawdd i'r Eglwys godi addoldai, gwneud copïau o'r ysgrythurau, ac yn ôl un cofnod, rhoddodd balas ei ail wraig, Ffawsta, i esgobion Rhufain fel preswylfa.⁵ Yn 313, cyflwynodd Gyhoeddeb Milan gan ddatgan bod Cristnogaeth yn grefydd gydnabyddedig.⁶

Roedd Cristnogaeth yn amlwg yn cael ei ffafrio'n fwy na holl grefyddau'r Ymerodraeth, a daeth Cystennin yn weithgar mewn materion a oedd o bwys i'r Eglwys drwy alw am y cyngor byd-eang cyntaf er mwyn diffinio'r Ffydd ac ymladd heresi. Daeth Cristnogaeth yn

¹ Lucas, Leopold (1993), *The Conflict Between Christianity and Judaism* (Wiltshire: Arts & Phillips Ltd.), t. 74.

² Jones, G. L. (1994), *Lleisiau o'r Llundw* (Dinbych: Gwasg Gee), t. 26. Gweler ymhellach, Elher, Sidney Zdeneck, a Morral, John B. (goln) (1954), *Church and State Through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* (New York: Burns & Oates), tt. 6–7.

³ Parkes, J. W. (1934), *The Conflict of the Church and the Synagogue: a study in the origins of antisemitism* (London: Soncino Press), tt. 153–55.

⁴ Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 26.

⁵ Chadwick, H. (1997), *The Early Church* (Hammondsworth: Penguin), t. 125.

⁶ Kessler, Edward (2013), *An Introduction to Jewish-Christian Relations*, 3rd argraffiad (Cambridge: Cambridge University Press), t. 47.

y cyfnod hwn felly'n ffactor wleidyddol. Un o bynciau llosg y cyfnod a gafodd ei drin yn ystod Cyngor Nicea (325) oedd dyddiad a dathliad y Pasg: pennodd yr esgobion system o gael dyddiad ar gyfer y Pasg fel na fyddai'n digwydd yn ystod y Pesach, a gwaharddwyd Cristnogion rhag cymryd rhan yn nathliadau'r Pesach yn yr un modd ag y gwaharddwyd Iddewon rhag mynychu gwasanaethau'r Pasg.⁷ Roedd yr ysgriflen ar y mur ynglŷn â dyfodol yr Iddewon gyda thröedigaeth Cystennin.

Parhaodd ei olynyddion i arddel Cristnogaeth ac eithrio Jwlianus y Gwrthgilliwr. Erbyn canol y bedwaredd ganrif roedd Cristnogaeth yn ennill ei thir, rhoddwyd rhagorfreintiau i'r Eglwys ac roedd nifer ei haelodau'n cynyddu, ond bu bron i'r gŵr hwn droi sefyllfa'r Eglwys ar ei phen yn ystod ei gyfnod byr fel ymerawdwr (361–3).

Roedd Jwlianus â'i fryd ar ailsefydlu'r crefyddau paganaidd a thanseilio Cristnogaeth. Ei weithred fwyaf arwyddocaol ac un a fuasai'n ddinistriol pe buasai wedi'i chyflawni, oedd addo ailgodi'r Deml. Diben ailgodi'r Deml fuasai ennill cefnogaeth yr Iddewon yn ogystal â gwrthbrofi daliadau rhai Cristnogion cynnar a ystyriai gwmp y Deml yn arwydd digamsyniol o Dduw yn gwrthod yr hen Israel.⁸ Fel y gwyddys, ni chyflawnwyd y cynllun ond perodd y bygythiad i'r awdurdodau Cristnogol boeni ynghylch dyfodol y grefydd. Dyma oedd un o brif bryderon y Tadau Eglwysig.

Ar ôl teyrnasiad Jwlianus cafwyd gweithredoedd arwyddocaol a gryfhaodd yr Eglwys. Diddymwyd paganiaeth yn 381 gan Theodosius I, maluriwyd eu temlau a'u cysegrfeydd, ond caniatawyd i Iddewiaeth barhau fel crefydd gyfreithlon. Er i'r Ymerodraeth Rufeinig ymrannu yn 395, parhaodd Cristnogaeth fel crefydd swyddogol y Gorllewin a'r Dwyrain.

Tra oedd yr Eglwys Fore'n ymlafnio i osod seiliau cadarn at y dyfodol, roedd Iddewiaeth, 'yr hen grefydd', yn dal i ffynnu. Roedd ei llwyddiant yn ddraenen yn ystlys yr Eglwys oherwydd y ceid cystadleuaeth barhaus rhyngddi a'r Synagog am eneidiau'r paganiaid, ac oherwydd fod yr Iddewon yn gwrthod coleddu'r efengyl, datblygodd traddodiad gwrth-Iddewig gyda'r nod o wneud Iddewiaeth yn llai deniadol. Rhoddwyd y nod hwn yn nwylo medrus y diwinyddion.

Ioan Chrysostom (c.350?–407)⁹

Yn y bedwaredd ganrif, crisialwyd holl agweddau negyddol pregethau'r canrifoedd cynnar gan offeiriad awdurdodol o Antioch, sef Ioan Chrysostom. Rhwng hydref 386 a gwanwyn 387, traddododd Chrysostom wyth pregeth yn ceryddu'r Iddewon. Cyfeiriodd atynt mewn iaith sarhaus gan alw'r synagog yn 'lloches lladron', 'puteindy' a 'theatr',

⁷ Am drafodaeth ynglŷn â'r cwestiwn pryd y dylid dathlu'r Pasg, a Chyngor Nicea'n gyffredinol, gweler Simon, M. (1986), *Verus Israel* (New York: Oxford University Press), tt. 316–21. Gwaharddwyd Cristnogion ac Iddewon rhag cymysgu â'i gilydd yn ystod gwyliau crefyddol hefyd yng Nghyngor Antioch (341); yn yr un modd ag yng Nghyngor Laodicea (434–81), lle y gwaharddwyd Cristnogion rhag dathlu'r *Shabbat* na derbyn anrhegion yn ystod gwyliau Iddewig, a hynny er mwyn ceisio osgoi Iddeweiddio. Gweler Flannery, E. H. (2004), *The Anguish of the Jews*, 3rd argraffiad (New York: Paulist Press), t. 55.

⁸ Roedd mwyafrif y Cristnogion cynnar yn credu'n llwyr ym mhroffwydoliaeth Iesu, sef na chyfodid teml arall fyth eto (Mth. 24:2). Yn ddiau, buasai ailgodi'r Deml yn tansellio dysgeidiaeth Iesu.

⁹ Am drafodaeth gyflwyniadol ddiddorol, gweler Kelley, J. N. D. (1995), *Golden Mouth: The Story of John Chrysostom – Ascetic, Preacher, Bishop* (Ithaca, New York: Cornell University Press).

ac ystyriodd yr Iddewon yn 'foch' a oedd yn byw 'mewn glythineb a medd-dod'.¹⁰ Pwysleisiodd hefyd mai addoli eilunod oeddent yn eu synagogau yn hytrach na Duw.

Sefydlwyd cymuned Iddewig Antioch yng nghanol yr ail ganrif CC ac yn yr un modd â dinasoedd eraill yr Ymerodraeth Ddwyreiniol, roedd gan Iddewon ran allweddol ym mywyd y ddinas. Antioch hefyd oedd man geni Cristnogaeth y Cenhedloedd.¹¹ Erbyn y bedwaredd ganrif OC, roedd Antioch yn weddol luosogaethol gydag Iddewon, Cristnogion a phaganiaid, ac i'r byd hwn y ganwyd Ioan Chrysostom. Oherwydd y berthynas agos rhwng yr Iddewon a'r Cristnogion cyffredin, pregethodd Chrysostom yn chwyrn yn erbyn yr Iddewon gan iddo ofni y buasai'r Cristnogion yn cael eu Hiddeweiddio.¹²

Gwreiddiwyd y traddodiad gwrth-Iddewig yn ddwfn yng ngyrfa'r gŵr hwn, yn enwedig mewn perthynas â'r cyhuddiad o *theoktonia* (duwladdiad), y drosedd eithaf. Yn unol â'r cyhuddiad hwnnw, darluniodd yr Iddewon fel bodau diefflig y dylid eu hosgoi.¹³

Gyda'r cyhuddiad o ladd Crist, ac felly Duw yn y cnawd, roedd y dial yn ddiderfyn.¹⁴ Ar un wedd, diben cwbl ymosodol oedd i bregethau Chrysostom, sef pardduo'r 'hen grefydd' drwy gyhoeddi iddi farw gyda chwyp y Deml. Ond mewn gwirionedd, ceid diben amgenach, sef gofal bugeiliol. Yr hyn a oedd yn pryderu'r Eglwys Fore oedd y cawsai rhai Cristnogion eu hudo gan y synagogau ysblennydd ac arferion yr Iddewon, felly roedd yn rhaid brwydro er mwyn cadw'r ffyddloniaid. Mewn gwirionedd, ymosod ar yr Iddeweiddwyr a wna Chrysostom yn ei *Logoi kata loudaiōn*, ac nid yr Iddewon fel y cyfryw. Mae'r un pryder i'w ganfod yng ngweithiau Tadau Eglwysig eraill megis Emrys o Filan a alwodd am wahanu'r Iddewon oddi wrth y Cristnogion.¹⁵

Ceisiodd Chrysostom ddarlunio Iddewiaeth yn y goleuni gwaethaf posibl ac yn ddiau, cafodd pregethu huawdl yr 'aur enau' ddylanwad ar agwedd y Cristion at ei gymydog Iddewig. Nid cyd-ddigwyddiad oedd i'r enghraifft gyntaf o wir erledigaeth wrth-Iddewig

¹⁰ Cyfieithiad Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 30.

¹¹ Cyfeirir at y ddinas yn llyfr yr Actau fel man y genhadaeth gyntaf i'r Cenhedloedd. Yn ôl Act. 11:26: 'Am flwyddyn gyfan cawsant gydymgynnull gyda'r eglwys a dysgu cryn dyrfa; ac yn Antiochia y cafodd y disgyblion yr enw Cristionogion gyntaf.'

¹² Byddai nifer o Gristnogion yn ymwneud â chymunedau Iddewig yn ystod eu gwyliau, er enghraifft, byddent yn dathlu'r Pasg gyda'r Iddewon, byddai nifer o'r Cristnogion yn ystyried y synagogau fel manau sanctaidd ac ystyrient fod yr Iddewon yn ymgorfforiad o barhad yr Israel feiblaidd. Gweler Kessler, *An Introduction to Jewish-Christian Relations*, t. 58. Am drafodaeth ynglŷn â chyddestun cymdeithasol-grefyddol Antioch yn y cyfnod, gweler Sandwell, Isabella (2007), *Religious Identity in Late Antiquity: Greeks, Jews and Christians in Antioch* (Cambridge: Cambridge University Press).

¹³ Harkins, P. W. (1979), *Saint John Chrysostom: Discourses Against Judaizing Christians*, The Fathers of the Church, 68 (Washington: Catholic University of America Press), t. 23. Wrth gwrs, nid Chrysostom oedd y cyntaf i ddatgan y fath gyhuddiad ond mae'n debyg oherwydd hinsawdd grefyddol a gwleidyddol y cyfnod, i'w gredoau gael cryn ddylanwad. Yn wir, mae cofnod cynharach o'r cyhuddiad hwn i'w gael yng ngyrfa Melito (c.140–85 OC), Esgob Sardis yng ngorllewin Twrci. Yn ei bregeth enwocaf ar y Pasg, *Peri Pascha*, ceir Melito'n cyhuddo'r Iddewon o dduwladdiad am iddynt ladd Duw yn y cnawd drwy groeshoelio Iesu. Am drafodaeth bellach am y gŵr hwn, gweler Hall, S. G. (gol.) (1979), *Melito of Sardis: On Pascha and Fragments* (Oxford: Oxford University Press), yn arbennig ff. 280–93.

¹⁴ Y math o adnodau yn y Testament Newydd yr ystyrid fel cyfeiriadau at yr Iddewon yng nghyswllt duwladdiad yw Math. 27: 25; In. 5: 18; 10: 31–9.

¹⁵ Lucas, *Conflict of the Church and the Synagogue*, ff. 12–13.

yn Atioch ddigwydd ar ôl i Chrysostom bregethu'r fath agwedd at yr 'hen grefydd'. Cafodd ddylanwad yn fuan iawn hefyd ar ôl symud i Gaergystennin a pheri i bob synagog yn y ddinas gael ei chau. Yn wir, paratôdd yr 'aur enau' y ffordd at draddodiad gwrth-lddewig a fyddai'n para am ganrifoedd ar ei ôl.¹⁶

Teg fyddai dweud i agwedd negyddol Chrysostom gael dylanwad ar yr awdurdodau eglwysig ond nid agwedd bur negyddol a gafwyd gan yr holl Dadau Cynnar.

Awstin Sant (350–430)¹⁷

Agwedd amwys a amlygwyd gan Awstin Sant. Adleisiai'r esgob ddadleuon diwinyddol ei gyfoeswyr, megis fod lddewiaeth wedi'i disodli gan Gristnogaeth ynghyd â chyfrifoldeb yr lddewon am iddynt – drwy eu cyn-deidiau – ladd Crist, ond er iddo fynegi agwedd wrth-lddewig a phwysleisio rhagoriaeth y Cristion, dengys Awstin agwedd arall, fwy cadarnhaol, tuag at yr lddewon.

Yr hyn a oedd yn boen meddwl i Awstin oedd, os disodlwyd lddewiaeth gan atgyfodiad Crist, pam fod y grefydd honno'n parhau i fodoli a ffynnu? A oedd ganddi orchwyl arbennig i'w chyflawni? Y cwestiynu hyn fu'r ysgogiad iddo ystyried yr lddewon mewn modd amgenach i'w gyfoeswyr.

Gwelai ef a'i debyg neges Gristnogol yn yr Hen Destament ond ni allai'r lddewon wneud hynny. Daeth Awstin i'r casgliad mai'r dallineb ysbrydol hwn oedd y rheswm paham nad adnabu'r lddewon yr Iesu a phaham iddynt ei groeshoelio. Gwrthododd eu cyhuddo o dduwlladdiad a chyflwynodd ddiwinyddiaeth wreiddiol:

Nid wyf yn dweud *duwleiddiaid*, oherwydd 'pe buasent wedi ei adnabod, ni fuasent wedi croeshoelio Arglwydd y gogoniant' (1 Cor. 2: 8). Maddeuwyd iddynt am ladd y diniwed.¹⁸

Daeth i'r casgliad fod gan yr lddewon ran allweddol yng nghynllun Duw a chyfeiriodd at Rhuf. 11: 17–24 i gadarnhau hyn. Oherwydd fod gan yr Hen Destament neges Gristnogol roedd yn rhaid i'r lddewon fodoli fel llyfrgellwyr er mwyn cadw'r ysgrythurau. Yng ngofal yr lddew y rhoddwyd yr Hen Destament ond y Cristion yn unig a all amgyffred ei wir neges yn ôl Awstin: 'Yr lddewon yw ein llyfrgellwyr; y maent fel caethweision yn cludo llyfrau eu meist'r'.¹⁹ Diben yr lddewon yn eu dallineb ysbrydol felly yw cludo'r ysgrythurau yn y Gwasgariad. Hynny'n wir oedd y rheswm paham y gwasgarwyd yr lddewon gan Dduw.

¹⁶ Fel y crisialodd Flannery, 'The effects of his preaching and his teaching of the deicide accusation wielded a baleful influence not only on the clergy and populace of his time but on those of centuries thereafter.' Flannery, *Anguish of the Jews*, t. 52. Enghraifft ddiddorol o ddylanwad Chrysostom ar gymdeithasau diweddarach yw'r modd y cyfieithwyd pregethau'r 'aur enau' i'r Rwsieg yn yr unfed ganrif ar ddeg wrth i'r pogrom cyntaf yn hanes Rwsia ddigwydd a hynny yn ystod teyrnasiad y Tywysog Fladimir (956–1015). Yn rhannol oherwydd pregethau Chrysostom, lluniwyd deddfau gorthrymus yn erbyn yr lddewon gan iddynt gael eu darlunio fel plant y fall, wedi eu mellithio gan y dwyfol ac wedi eu gosod yn gyfan gwbl ar wahân. Gweler Kessler, *An Introduction to Jewish-Christian Relations*, t. 59.

¹⁷ Am ragor o wybodaeth am Awstin Sant, gweler Brown, Peter (2000), *Augustine of Hippo: A Biography*, argraffiad diwygiedig (Berkeley & Los Angeles: University of Carolina Press).

¹⁸ Cyfieithiad Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 34. Pwyslais yn y gwreiddiol.

¹⁹ *Ibid.*, t. 35.

Dywed Awstin mai'r un dynged sydd wedi ei phennu i'r Iddewon ag oedd i Cain wedi iddo ladd Abel (y brawd ieuengaf), sef crwydro'r ddaear yn ddigartref hyd dragwyddoldeb am iddynt 'ladd' Iesu (y grefydd ieuengaf). Serch hynny, nid ydynt i gael eu difa oherwydd fel y rhoddwyd tynged ar Cain, rhoddwyd swyddogaeth i'r Iddewon i fod yn dystion ac i barhau fel cenedl. Amlygid y swyddogaeth hon yn eu harferion crefyddol. Dadleua Awstin fod Cain yn *tupos* sy'n esbonio dwy nodwedd o eiddo'r Iddewon, sef eu hunaniaeth grefyddol a'u hollbresenoldeb. Nid oedd yr un teyrn, fel y gwelwn, boed yn bagan neu'n Gristion, wedi llwyddo i ddileu arferion hynafol y *Torah*. Gellid eu gorthrymu ond nid eu niweidio'n gorfforol. Ymddangosodd y cysyniad hwnnw'n gyson yn natganiadau swyddogol yr Eglwys o'r bumed ganrif ymlaen.²⁰

Gellid dweud bod dadleuon diwinyddol Awstin i fod yn oddefgar o'r Iddewon wedi sicrhau parhad i'r genedl ond ar yr un pryd, fel y noda Carrol:

The "witness" prescription attributed to (Augustine) – let them survive, but not thrive – would underline the destructive ambivalence that marked Catholic attitudes from then on.²¹

Dyma'n fras agwedd ddwyochrog yr Eglwys tuag at yr Iddewon. Ar y naill law roedd yr Iddewon yn wrthodedig, wedi lladd Duw ac yn greaduriaid dieflig, ond ar y llaw arall roedd yn rhaid eu cadw oherwydd eu bod yn tystio i wirionedd yr efengyl. Felly, roedd yn ddyletswydd ar y wladwriaeth a'r Eglwys i'w hamddiffyn rhag ymosodiadau mympwyol eu gelynon. Cafodd y ddeuoliaeth hon ddylanwad ar feddwl yr oes ac yn enwedig ar yr ymerawdwyr.

Y deddfau dylanwadol

Roedd gan y ffaith fod yr ymerawdwr yn Gristion oblygiadau anochel i'r berthynas rhwng yr Eglwys a'r Iddewon. Yr oedd am i'r Eglwys ffynnu a Christnogaeth ymledu ac un ffordd o wneud hynny oedd drwy gynnal cyngorau eglwysig. Cafwyd cyngorau mewn amryw dalaith ond lleol yn unig oedd eu harwyddocâd a lleol yn unig oedd eu dylanwad. Felly daeth gwawr newydd pan gynhaliodd Cystennin y cyngor byd-eang cyntaf yn Nicea (325) a mabwysiadu rhai o'r deddfau a basiwyd i'r ddeddfwriaeth imperialaidd. Yr hyn a welwn yw po fwyaf y gefnogaeth i Gristnogaeth, y mwyaf gwrth-lddewig yr âi deddfau'r Ymerodraeth.²²

Cyhoeddwyd nifer o ddeddfau'n ymwneud â'r Iddewon rhwng 313 a 438 ac fe'u dygwyd ynghyd yng *Nghasgliad Theodosiws* yn 438 (*CTh*). Roedd y casgliad hwn yn dangos agwedd lawdrwm Rhufain tuag at yr Iddewon ond yr oedd hefyd yn cynnwys eu breiniau. Yn ddiweddarach adolygwyd y deddfau; cafodd llawer ohonynt eu hepgor ac fe'u cynhwyswyd mewn ail gasgliad yn 534, sef *Casgliad Jwstinian* (*CJ*), er mwyn difrio'r Iddewon ymhellach.²³ Yn raddol mabwysiadwyd deddfau *Casgliad Theodosiws* at gyfraith

²⁰ Ibid., t. 38.

²¹ Carrol, J. (2001), *Constantine's Sword* (Boston: Houghton Mifflin), t. 219.

²² Linder, A. (2006), 'The Legal Status of the Jews in the Roman Empire', yn Katz, S. T. (gol.), *The Cambridge History of Judaism* (Cambridge: Cambridge University Press), t. 145.

²³ Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 40. Ceir cyfieithiad o ddeddfau *Casgliad Theodosiws* a *Casgliad Jwstinian* ynghyd ag ymdriniaeth fanwl â hwy yn Linder, A. (1987), *The Jews in Roman Imperial Legislation* (Michigan: Wayne State University Press).

ganonaidd yr Eglwys a gosododd y casgliadau hyn sylfaen ar gyfer safle'r Iddewon yn yr Ymerodraeth Fysantaidd a'r canrifoedd canlynol.²⁴

Deddfau anffafriol

Yr hyn a welir drwy gydol *Casgliad Theodosiws* yw'r dirywiad graddol ym mreiniau'r Iddewon ac erbyn y diwedd, yn niogelwch cymunedau Iddewig yr Ymerodraeth.²⁵ Er mwyn gweld hyn trown ein sylw at ddetholiad o ddeddfau gwrth-Iddewig eu natur.

Un o'r pynciau llosg yn yr ymrafael rhwng yr Iddewon a'r wladwriaeth oedd caethwasiaeth. Cyhoeddodd Constantius II, un o feibion Cystennin Fawr:

Petai unrhyw Iddew'n prynu caethwas o sect neu genedl arall, rhaid trosglwyddo'r caethwas hwnnw i'r trysorlys ar unwaith. Petai'r Iddew'n prynu caethwas ac yn ei enwaedu, fe'i cosbir nid yn unig trwy golli'r caethwas ond hefyd trwy ddioddef dienyddiad. Petai Iddew'n meiddio prynu caethion yn perthyn i'r Ffydd Gristnogol, cymerer pob un sydd yn ei feddiant oddi arno ar unwaith.

Constantius II, 13 Awst 339.

(*CTh* 16: 9.2; Linder 11)²⁶

Nid ymgais ar ran yr ymerawdwr i gael gwared â chaethwasiaeth mo hon ond yn hytrach ffordd o gyfyngu ar deuluoedd Iddewig a llesteirio'r Iddewon rhag ennill mwy o ddilynwyr yn y fath fodd. Roedd yn rhaid i'r Iddewon, yn ôl yr *halachah*,²⁷ enwaedu eu caethweision er mwyn iddynt gydymffurfio â'r aelwyd Iddewig a chyflawni gorchwylion arbennig. Ond nid oedd hyn yn dderbyniol yng ngolwg yr ymerawdwr, yn enwedig gan fod y syniad fod Cristion yn gwasanaethu Iddew, Jacob yn gwasanaethu Esau, yn gwbl wrthun.²⁸

Cafwyd sawl deddf debyg i hon gan mai hwn oedd un o'r prif bynciau a boenai Cystennin Fawr. Cyhoeddodd ddeddf ym mis Hydref 335 (*CTh* 16: 9.1) a waharddai enwaedu caethweision, a'r gosb i'r sawl a wnâi hynny oedd colli'r caethwas. Erbyn deddf Constantius II (*CTh* 16: 9.2), gwelwn fod y gosb wedi gwaethygu: 'fe'i cosbir nid yn unig trwy golli'r caethwas ond hefyd trwy ddioddef dienyddiad'.²⁹

Fel y disgwyliid, cafodd gwahardd perchnogi caethion effaith andwyol ar fywyd economaidd yr Iddewon. Heb weision ni allent gystadlu â'r Cristnogion oherwydd bod angen caethion i amaethu'r tir yn effeithiol. Cafodd hefyd effaith ar fywyd crefyddol yr Iddewon oherwydd byddai'r caethion yn cyflawni nifer o ddyletswyddau megis goleuo lampau yn y synagog yn ystod y *Shabbat*.³⁰ Serch hynny, bu cyfaddawdu am gyfnod;

²⁴ Ruether, R. R. (1974), *Faith and Fratricide: The Theological Roots of Antisemitism* (New York: Seabury Press), t. 186.

²⁵ Parkes, *The Conflict of the Church and the Synagogue*, t. 177.

²⁶ Cyfieithiad Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 40; cyfeirir yn ogystal at gyfrol Linder, *The Jews in Roman Imperial Legislation*, tt. 144–51.

²⁷ Yr *halachah* yw'r gyfraith Iddewig, sef corff o ddeddfau a gasglwyd ynghyd o nifer o ffynonellau gan gynnwys y *Torah* ysgrifenedig a llafar (*Talmwd*).

²⁸ Roedd y Cristnogion cynnar yn hoff o'r syniad, sef bod Gen. 25: 23–6 yn tystio i Iddewiaeth (Esau) gael ei disodli gan Gristnogaeth (Jacob) a diben yr Iddewon bellach oedd gwasanaethu Cristnogion.

²⁹ Cyfieithiad Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 40.

³⁰ Ruether, *Faith and Fratricide*, t. 187.

yn 415, ymatebodd Honorius i geisiadau'r Iddewon a chaniatáu iddynt gadw caethion Cristnogol ar yr amod na fyddent yn eu rhwystro rhag arddel eu crefydd (*CTh* 16: 9.3). Yn 417, caniatodd Theodosius II i Iddewon etifeddu caethion Cristnogol ar yr amod eu bod yn gochel rhag eu troi'n Iddewon (*CTh* 16: 9.4). Fodd bynnag, yn 423, dychwelwyd i'r hen drefn o wahardd perchnogi caethion Cristnogol (*CTh* 16: 9.5).

Cafodd y deddfau hyn y fath effaith nes y bu'n rhaid i'r mwyafrif arallgyfeirio'n raddol a gwneud gwaith megis teilwra, benthyca a masnachu; bu dirywiad yn statws yr Iddewon yn y gymdeithas o ganlyniad i'r gwaharddiad hwn.³¹ Fe'u gwaharddwyd hefyd rhag y weinyddiaeth sifil a'r fyddin, ac yn raddol rhag dal unrhyw swydd o awdurdod megis cyfreithiwr, barnwr neu reolwr carchar.³² Yr egwyddor y tu ôl i'r fath ddeddfau oedd na fyddai'n dderbyniol i Gristion fod dan iau Iddew. Yn wleidyddol ac yn gymdeithasol felly, câi'r Iddewon eu gwthio i'r cyrion.

Yr unig swydd o awdurdod a oedd yn agored ac yn orfodol i'r Iddewon oedd swydd y dengwriad (*CTh* 16: 8.3). Yn wreiddiol, cafodd aelodau'r glerigaeth Iddewig eu hesgusodi rhag bod yn ddengwriaid ond yn raddol daeth y fraint honno i ben, a daeth yn orfodol i Iddewon o bob statws dderbyn y swydd.³³ Mewn cymdeithas a oedd yn wan yn economaidd, nid oedd neb yn hoff o'r dengwriad, ac felly, ffordd o wneud yr Iddewon a'u crefydd yn llai atyniadol ydoedd.

Roedd proselyteiddio'n broblem ddyrys yn nwy ran yr Ymerodraeth Rufeinig yn ystod y bedwaredd a'r bumed ganrif. Rhwng 329 (*CTh* 16: 8.1) a 438 cyhoeddwyd dim llai na saith deddf yn ymdrin â hyn. Gallwn weld pa faint o sylw a roddid i'r pwnc gan mai cymaint yn llymach yr âi'r cosbau.³⁴

Roedd llwyddiant yr Iddewon yn cenhadu yn pryderu'r Tadau. Un enghraifft yw fel yr aeth cenhadon Iddewig i ffatri weu a llwyddo i droi'r gwragedd yno at Iddewiaeth. Yn dilyn eu trôedigaeth, gwrthodent weithio yn y ffatri ond mynnent aros yn yr ardal i arddel eu crefydd newydd.³⁵ Ni wyddys a oedd cenhadu torfol yn gyffredin ond ystyriodd y Tadau Cynnar drôedigaeth Iddewig fel gwir fygythiad i'r Ffydd, a gwelir bod yr ymerawdwr yn rhannu'r un pryder wrth iddo ddeddfu yn erbyn y sawl a feiddiai droi at Iddewiaeth:³⁶

Os gellir profi fod rhywun wedi troi oddi wrth Gristnogaeth at Iddewiaeth ac ymuno â'u cynulleidfaoedd halogedig, gorchmynnwn fod ei eiddo'n mynd i feddiant y trysorlys.

Constantius II, 3 Gorffennaf 357.

(*CTh* 16: 8.7; Linder 12)³⁷

Swyddogaeth yr Eglwys oedd cenhadu a llesteirio'r Iddewon rhag dylanwadu ar ei phraidd, felly cafwyd deddfau a amddiffynnai unrhyw un a fuasai'n troi at Grist. Enghraifft

³¹ Armstrong, A. H. (1985), 'The Way and Ways', yn Neusner, J., a Frerichs, Ernest S. (goln), *To See Ourselves as Others See Us: Christians, Jews, "Others" in Late Antiquity* (California: Scholar Press), t. 381.

³² Enghreifftiau o'r rhain yw *CTh* 16: 8.16, *CTh* 16: 8.22, *CTh* 16: 8.24, *Constitutio Sirmundian* 6 a *Novella* 3.

³³ Ruether, *Faith and Fratricide*, t. 190.

³⁴ Linder, 'The Legal Status of the Jews in the Roman Empire', t. 164.

³⁵ Linder, *The Jews in Roman Imperial Legislation*, tt. 145-7.

³⁶ Parkes, *Conflict of the Church and the Synagogue*, t. 419.

³⁷ Cyfieithiad Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 42.

o genhadu Cristnogol drwy'r gyfraith yw fel y gwaharddodd Jwstinian yr Iddewon rhag defnyddio esboniadaeth rabiniaidd megis y *Mishnah* mewn gwasanaethau yn y synagog (NovJ 146). Credai Jwstinian unwaith y tynnid dallineb y rabi o'r esboniadaeth y byddai'r Iddewon yn gallu llawn ddeall eu hysgrythurau. Llwyddodd y Synagog i osgoi hyn ond gwelir y fath eithafion yr âi'r ymerawdwr iddynt i geisio cynyddu aelodau'r Eglwys.³⁸

Draenen arall yn ystlys yr Eglwys oedd bod y Cristnogion cyffredin a'r Iddewon yn cydfyw'n heddychlon. Yn Sbaen, fel yn yr Ymerodraeth Rufeinig, roedd yr Iddewon a'r Cristnogion yn ymwneud â'i gilydd ar lefel ddyddiol ond roedd esgobion Sbaen am i'r berthynas agos droi'n berthynas rhwng meistr a'i was. O ganlyniad, pan gynhaliwyd Cyngor Elfira yn 306, gwaharddwyd Cristnogion rhag priodi na chael cyfathrach rywiol gydag Iddewon oni bai fod yr Iddew wedi troi at Grist (Canon 16). Yn ogystal, gwaharddwyd Cristnogion rhag rhoi lletygarwch i Iddewon a chael rabiniaid i fendithio eu caeau (Canon 50).³⁹ Yn yr un modd, daeth ymerawdwr Rhufain yn fwy pryderus ynghylch y gyfathrach rhwng yr Iddewon a'r Cristnogion, felly datganodd Theodosiws I ar 14 Mawrth 388 fod priodas rhwng Cristion ac Iddew yn gyfystyr â godineb.⁴⁰

Diben gwahardd priodasau o'r fath oedd osgoi Iddeweiddio, yn unol â nod yr Eglwys. Mae'n debyg fod deddf o'r fath wedi peri i elyniaeth ddechrau ymddangos rhwng y Cristnogion a'r Iddewon cyffredin. Fel deddf seciwlar yr oedd yn unigryw ond yr oedd yn cydymffurfio ag agweddau'r rabiniaid a'r Eglwys, a thrwy wahardd priodasau cymysg, atgyfnerthid y monopoli crefyddol ar y ddwy ochr.

Yr hyn sy'n nodweddiadol o'r deddfau yw eu bod yn cynnwys geirfa sy'n atseinio pregethau a rhetheg y Tadau. Er enghraifft, cyfeirir yn fynych at Gristnogaeth fel '*religio*' tra bod Iddewiaeth yn '*superstitio*'.⁴¹

Deddfau cadarnhaol

Byddai'n gamarweiniol dweud bod yr holl ddeddfau a gafwyd mewn perthynas â'r Iddewon yn negyddol oherwydd wrth i ddeddfau a orthrymai'r Iddewon gael eu datgan, cafwyd hefyd rai a amddiffynnai eu crefydd a'u harferion. Gwelir felly fod yr ymerawdwr yn parchu'r Iddewon ac yn barod i warchod eu hawliau er gwaethaf y diwinyddion. Pan na chafodd yr Iddewon fawr o drugaredd gan awdurdodau'r Eglwys, bu'n rhaid i'r ymerawdwr gamu i'r adwy a phwysleisio eu breiniau.

Fel y dywedwyd eisoes, Iddewiaeth oedd yr unig grefydd ar wahân i Gristnogaeth i gael parhau yn yr Ymerodraeth fel '*religio licita*', a hynny am nifer o resymau. Yn ôl Juster, roedd yr ymerawdwr yn goddef yr Iddewon oherwydd dylanwad Awstin a'i gred eu bod yn dystion i wirionedd Cristnogaeth.⁴² Mae hynny'n ddamcaniaeth deg ond ni ellid dweud y dylanwadwyd ymerawdwr megis Cystennin Fawr a Theodosiws I gan Awstin, oherwydd

³⁸ Parkes, *Conflict of the Church and the Synagogue*, tt. 392–3.

³⁹ Simon, M., *Verus Israel*, t. 330.

⁴⁰ CTh 3: 7.2 = CTh 9: 7.5. Pharr, C. (1952), *The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions* (New York: Greenwood Press), t. 70 a t. 232.

⁴¹ Linder, 'The Legal Status of the Jews in the Roman Empire', tt. 148–9.

⁴² Juster, J. (1914), *Les Juifs dans l'Empire Romain*, cyfrol 1 (Paris: P. Geuthner), tt. 227–9. Roedd gan y syniad hwn ei seiliau yn Rhuf. 11: 17–24.

fel y noda Fredriksen, ar ôl ei farwolaeth y dechreuodd syniadau Awstin wir gydio.⁴³ Mae Bachrach⁴⁴ yn ystyried mai ymateb i lwyddiant yr Iddewon a wnaeth y deddfau oherwydd yn sgil darganfyddiadau archeolegol diweddar, gwelwyd pa mor arwyddocaol oeddent yn economi'r Ymerodraeth.⁴⁵ Agwedd swyddogol yr Eglwys oedd y dylai Iddewiaeth fodoli fel crefydd farw yn unig i ddangos etholedigaeth y Cristion a gwirionedd yr efengyl; deuliaeth sydd i'w chanfod yn glir yn y deddfau imperialaidd.

Y fraint gyntaf a roddwyd i'r Iddewon oedd bod y grefydd yn cael ei chydhabod yn gyfreithlon. Cafwyd datganiad negyddol ei naws yn 391 yn mynegi; 'nid yw sect yr Iddewon wedi'i gwahardd gan yr un gyfraith' (*CTh* 16: 8.9) a chafwyd datganiad cadarnhaol yn 397: 'caiff yr Iddewon gadw eu breiniau' (*CTh* 16: 8.13).⁴⁶ Roedd hon yn fraint a fabwysiadwyd oddi wrth yr Ymerodraeth Baganaid. Ymhlith y breiniau eraill, datganwyd nad oedd yn dderbyniol i synagogau gael eu llosgi na'u difrodi, ac y dylai'r Iddewon gael llonydd i addoli ac arddel eu defodau crefyddol. Yr hyn na chaniateid oedd codi synagogau newydd (*CTh* 16: 8.12).

Effaith y deddfau

Yn gymdeithasol, diraddiwyd yr Iddewon a chyfyngwyd ar eu gallu i ffynnu'n economaidd. Chwalwyd yr unig rôl o awdurdod a oedd ganddynt yn yr Ymerodraeth yn 425 gyda dirymu'r Batriarchaeth, sef y sefydliad a ofalai am yr Iddewon mewn materion cyfreithiol a gwleidyddol.⁴⁷ Arweiniodd y deddfau a phregethau gwrth-Iddewig y Tadau Cynnar at drais yn erbyn y gymuned Iddewig. Gwelwyd hyn yn yr angen parhaus i'r ymerawdwr gyflwyno deddfau a waharddai fandaliaeth, llosgi synagogau ynghyd ag amharu ar ddatliadau'r Iddewon.⁴⁸

Daliodd yr awdurdodau imperialaidd i geryddu'r fath drais a mynnu iawndal gan y Cristnogion ac mae gofal o'r fath yn nodweddiadol o'r Pab Grigor Fawr, er enghraifft. Hyd at y chweched ganrif, y cynghorau eglwysig a'u datganiadau ynghyd â'r ymerawdwr a'u deddfau a ddylanwadai ar y werin, ond daeth newid i'r drefn gydag esgyniad Grigor i gadair Sant Pedr.

Ysgrifennai'n aml at esgobion ac offeiriaid er mwyn ymateb i broblemau bugeiliol, ac ymdrinia â'r Iddewon mewn 24 o'r 800 llythyr sydd ar gof a chadw. Yr hyn sy'n nodweddiadol yw i Grigor fod yn oddefgar o'r Iddewon ac y ceisiai ofalu amdanynt. Er enghraifft, wedi iddo glywed y gorfodid rhai Iddewon i dderbyn bedydd yn Ffrainc,

⁴³ Fredriksen, P. (2008), *Augustine and the Jews* (New York: Doubleday), t. 272.

⁴⁴ Bachrach, B. S. (1985), 'Jewish Community of the Later Roman Empire as seen in the *Codex Theodosianus*', yn Neusner, J., a Frerichs, Ernest S. (goln), "To See Ourselves as Others See Us" (Chico: California Scholar Press), tt. 403-7.

⁴⁵ Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, tt. 45-6.

⁴⁶ Cyfieithiad Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 43.

⁴⁷ Daeth y Batriarchiaeth ym Mhalesteina i fod yn dilyn cwmp y Deml (70 OC) a pharhau tan oddeutu'r flwyddyn 425 OC. Am ragor o wybodaeth, gweler von der Horst, Pieter W. (2002), *Japheth in the Tents of Shem: Studies on Jewish Hellenism in Antiquity* (Leuven, Paris, a Sterling, Virginia: Peeters), yn arbennig tt. 27-9; Goodblatt, D. (1994), *The Monarchic Principle: Studies in Jewish Self-Government in Antiquity* (Tübingen: J. C. B. Mohr).

⁴⁸ Ruether, *Faith and Fratricide*, t. 191.

ysgrifennodd at Esgobion Arles a Marseilles i alw arnynt i roi terfyn ar y fath arferiad.⁴⁹ Nid oedd Grigor yn erbyn cenhadu,⁵⁰ ond gwyddai na fyddai bedydd gorfodol yn llwyddo ac felly na ddylid rhwystro'r Iddewon rhag arddel eu crefydd.

Gellir gweld fod y pab hwn yn rhannu'r un tosturi tuag at yr Iddewon ag Awstin, yn enwedig yn ei lythyr at Esgob Palermo pan ddatganodd:

Yn union fel na ellir caniatáu i'r Iddewon yn eu cymunedau groesi'r terfynau a osododd y gyfraith arnynt, felly hefyd ni ddylent ddiodeff mewn unrhyw ffordd trwy amarch i'w hiawnderau.⁵¹

Adnabyddir y frawddeg arwyddocaol hon fel *Sicut Judaeis* a dengys fod Grigor yn parchu'r hawliau a roddwyd i'r Iddewon yn neddfau'r Ymerodraeth. Gwelir dylanwad y frawddeg isod gan y'i dyfynnwyd fel rhagarweiniad i oddeutu ugain bwl ynglŷn â'r Iddewon.

Yn ei esboniadau ysgrythurol a'i bregethau, serch hynny, ceir agwedd dra gwahanol gan y pab. Fel diwinyddion y bedwaredd ganrif, ystyriai'r Iddewon yn anghredinwyr a chredai i'r Eglwys ddisodli'r hen Israel. Mae'n debyg y teimlai Grigor ryw orfodaeth i gynnal delwedd draddodiadol 'yr Iddew' ond ni chefnodd ar ddysgeidiaeth Awstin o fod yn oddefgar o'r Iddewon. Mewn gwirionedd, ni ellid disgwyl mwy gan ben bugail yr Eglwys yn y chweched ganrif.⁵²

Yr Oesoedd Canol

Roedd y cyfnod rhwng troad y seithfed ganrif a'r unfed ganrif ar ddeg yn weddol ddigyffro yng nghyd-destun yr Iddewon. Er y ceid tyndra parhaol rhwng yr Eglwys a'r Synagog, ni chaent eu herlid yn ddirugaredd. Roedd y deddfau gwlad, er eu bod yn gorthrymu'r Iddewon, yn amddiffyn eu crefydd ac yn sicrhau eu diogelwch. Cawsant lonydd yn ogystal oherwydd eu bod yn cyfrannu at yr economi. Serch hynny, fel y dywed Gareth Lloyd Jones:

Er fod y cymysgedd hwn o ormes a goddefgarwch yn diogelu'r Iddewon mewn cyfnod heddychlon, mewn argyfwng deuai atgasedd yr oesau i'r wyneb gyda chanlyniadau erchyll.⁵³

Y Croesgadau

Roedd 1096, sef blwyddyn y Groesgad Gyntaf, yn dynodi cyfnod newydd o erledigaeth i'r Iddewon.⁵⁴ Diben Rhyfel y Groes oedd brwydro'n erbyn y Mwslemiaid ac adfer man pererindota o bwys, oherwydd syrthiodd Eglwys y Bedd, ac yna Jerwsalem gyfan i feddiant y Mwslemiaid yn 1071.

⁴⁹ Synan, E. (1965), *The Popes and the Jews in the Middle Ages* (New York: The Macmillan Company), t. 49.

⁵⁰ Ruether, *Faith and Fratricide*, t. 200.

⁵¹ Cyfieithiad Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 47.

⁵² Flannery, *Anguish of the Jews*, t. 74.

⁵³ Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 53.

⁵⁴ Digwyddodd yr Ail Groesgad yn 1146 a'r Drydedd yn 1189. Am drafodaeth bellach, gweler Eidelberg, Shlomo (1977), *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades* (Wisconsin: University of Wisconsin Press).

Daeth yr alwad i'r gad o ddau gyfeiriad. Ym mis Tachwedd 1095, datganodd y Pab Wrban II yn Clermont ei fwiad i sefydlu byddin ddisgybledig, unedig, a fyddai'n ymgyrchu i adennill Jerwsalem.⁵⁵ Daeth yr alwad hefyd gan y brodyr teithiol, sef y gwŷr aflywodraethus, anystywallt ac anllythrennog. Roedd y rhain yn hynod lwyddiannus yn eu hymgyrch oherwydd apelient at haen isaf y gymdeithas. Dechreuodd torfeydd o'r fath ar eu taith i Jerwsalem, ond yn ystod y daith daethant i sylwi ar yr 'anghredinwyr gartref' a phenderfynwyd y dylent chwynu'r drwg yn eu plith.⁵⁶ Troesant eu sylw at yr Iddewon.

Dylanwadwyd y brodyr hyn yn drwm gan ddiwinyddiaeth Chrysostom a'i debyg am yr atgoffent eu hunain mai'r Iddewon oedd yn gyfrifol am y Croeshoeliad, a'u bod yn dduwleiddiaid a haeddent gael eu cosbi. Daeth hefyd yn gred ymysg y brodyr eu bod yn chwynu'r hereticaid a fygythiai'r Eglwys ac y buasai'r sawl a laddai Iddew'n cael ei lanhau o bechod.⁵⁷ Gellir gweld mai penboethni crefyddol oedd y tu ôl i'w gweithgarwch, yn enwedig gyda'r cynnig a roddent i'r Iddewon: naill ai fedydd neu farwolaeth.⁵⁸ Fodd bynnag, nid rhesymau crefyddol yn unig a oedd y tu ôl i'r fath erlid, oherwydd erbyn yr unfed ganrif ar ddeg roedd yr Iddewon yn weithgar ym myd benthycia ac roedd llawer o Gristnogion yn ddyledus iddynt. Felly un ffordd o ddileu'r ddyled oedd dileu'r benthyciwr.

Roedd ymateb yr Iddewon a'r Cristnogion i'r erledigaeth yn amrywiol. Ceisiodd sawl Iddew frwydro'n ôl ond pan fethodd hynny, cawsant eu bedyddio. Hefyd, ceir tystiolaeth i eraill gymryd eu bywydau eu hunain a marw gan gadw'n ffyddlon i'w crefydd. Amcangyfrifir i oddeutu 10,000 o Iddewon farw rhwng Ionawr a Gorffennaf 1096. Serch hynny, dylid pwysleisio nad dyna oedd nod swyddogol yr Eglwys, ac mewn gwirionedd bu i nifer o Gristnogion geisio lles yr Iddewon.⁵⁹

Hwn oedd y cyfnod cyntaf o wir wrth-Iddewiaeth ar raddfa eang yn Ewrop ac, yn ôl Flannery, daeth ymddwyn yn elyniaethus tuag at yr Iddewon yn fwy cyffredin wedi hynny.⁶⁰

O ganlyniad i'r bygythiad cyson yn erbyn yr Iddewon, a'r angen bellach i'w hamddiffyn rhag llid mympwyol y werin, cafwyd datganiadau gan yr Eglwys. Y bwl pwysicaf a gyhoeddwyd oedd *Constitutio pro Judaeis* (1120) gan Calixtus II. Ailgyflwynwyd y bwl ac amrywiodd ei ddiwyg o'r naill bab i'r llall, ond ym mhob fersiwn rhoddid pwyslais ar y frawddeg agoriadol a gyflwynwyd yn wreiddiol gan Grigor Fawr, *Sicut Judaeis*.⁶¹ Dywed y *Constitutio* y dylai'r Iddewon fwynhau eu hiawnderau traddodiadol ac na ddylent gael eu gorfodi i dderbyn bedydd. Yn ogystal, gwaherddir unrhyw un rhag ymyrryd yn eu haddoliad a pheri niwed iddynt.

⁵⁵ Chazan, R. (1987), *European Jewry and the First Crusade* (Berkeley: University of California Press), t. 59.

⁵⁶ Flannery, *Anguish of the Jews*, t. 91.

⁵⁷ Ruether, *Faith and Fratricide*, t. 206.

⁵⁸ Ceir dadl ddiddorol gan Edwards, J. (1988) yn *The Jews in Christian Europe 1400-1700* (London: Routledge), t. 18. Cred Edwards mai syniadau apocalyptaidd a oedd yn llywio'r Groesgad a bod y syniadau hynny i'w gweld yn y cynnig am fedydd neu farwolaeth.

⁵⁹ Enghraifft o hyn yw fel y cafodd Iddewon guddio yng nghastell yr esgob yn Worms, ond gyda bygythiad y croesgadwyr penderfynodd yr Iddewon gyflawni hunanladdiad i 'sancteiddio'r Enw'. Gweler Parkes, J. W. (1938), *The Jew in the Medieval Community: a study of his political and economic situation* (London: Soncino Press), t. 65.

⁶⁰ Flannery, *Anguish of the Jews*, t. 93.

⁶¹ Gweler t. 68.

Pedwerydd Cyngor y Lateran

Roedd y drydedd ganrif ar ddeg yn gyfnod pwysig am nifer o resymau. Gwnaed yr Eglwys yn rymusach gan y Croesgadau a chafwyd unigolion dylanwadol a adawodd eu hól ar y ganrif. Yr oedd yn ganrif lewyrchus i'r Cristion ond yn un dyngedfennol i'r Iddew.

Dywedir mai Innosent III oedd y pab mwyaf dylanwadol ers Grigor Fawr ond roedd ei agwedd yn anffafriol tuag at yr Iddewon. Drwy gydol ei yrfa pwysleisiodd fod yr Iddewon yn wrthoddedig ac mai hwy eu hunain oedd yn gyfrifol am eu statws isradd am iddynt wadu Crist.⁶² Credai y dylent fodoli mewn cyflwr o gaethiwed tragwyddol hyd nes y troent at Grist.⁶³ Mynegodd yr agwedd hon drwy gyffelybu'r Iddew i'r Cain crwydrol gan adleisio diwinyddiaeth Awstin mewn llythyr at Iarllydd Nevers yn ei fersiwn ef o'r *Constitutio pro Judaeis* ynghyd ag yn natganiadau Pedwerydd Cyngor y Lateran.

Yn 1215 galwodd Innosent III ar 1500 o esgobion a diwinyddion ynghyd i gynnal Pedwerydd Cyngor y Lateran. Diben y Cyngor oedd ad-drefnu'r Eglwys a'i hachub rhag heresi. Rhoddwyd sylw hefyd i'r Iddewon.

Mae'n ddiddorol nodi nad yw pedwar datganiad cyntaf y Cyngor ynglŷn â'r Iddewon yn rhai gwreiddiol ond yn rhai a fabwysiadwyd gan gynghorau eglwysig lleol. Gwelir felly i'r arfer o ddyrchafu datganiadau awdurdodau lleol barhau'n boblogaidd wedi'r bedwaredd ganrif.

Cyhoeddwyd y dylid rhwystro'r Iddewon rhag codi llog uchel ar fenthyciad oherwydd eu bod, drwy usuriaeth, yn elwa gormod ar draul y Cristnogion. Gwaharddwyd yr Iddewon rhag ymddangos yn gyhoeddus yn ystod yr wythnos cyn y Pasg.⁶⁴ Gallwn weld cyfatebiaeth rhwng y datganiad hwn â'r deddf imperialaidd a gafwyd ynglŷn â'r Pwrim, a'r modd y gwaharddwyd yr Iddewon rhag gwawdio'r Cristnogion yn ystod eu dyddiau sanctaidd (*CTh* 16: 8.18).⁶⁵ Y trydydd datganiad oedd na chaniateid i'r Iddewon ddal swydd o awdurdod yn y gymdeithas oherwydd buasant yn debygol o ormesu eu 'gweision Cristnogol'. Gallwn weld gwreiddiau'r datganiad hwn hefyd yn neddfau imperialaidd Rhufain (e.e. *CTh* 16: 8.24). Yn bedwerydd, ni chaniateid i Iddewon bedyddiedig arddel arferion, seremonïau na breiniau'r Iddewon. Yn olaf, gorfodwyd i bob Iddew a Mwslim wisgo dilledyn arbennig mewn manau cyhoeddus er mwyn dangos i ddilynwyr pa grefydd y perthynent iddi.⁶⁶

Nid oedd deddfu ynglŷn â gwisg arbennig yn gwbl wreiddiol ychwaith, oherwydd gorfodid i 'anghredinwyr' yn nhiroedd Islam wisgo'n wahanol cyn gynhared â'r nawfed ganrif.⁶⁷

⁶² Flannery, *Anguish of the Jews*, t. 102.

⁶³ Stow, Kenneth R. (1988), 'Hatred of the Jews or love of the Church: Papal Policy toward the Jews in the Middle Ages', yn Almog, S. (gol.), *Antisemitism through the Ages* (New York: Pergamon Press), t. 81.

⁶⁴ Roedd lle i gredu bod rhai Iddewon yn dueddol o wisgo'n drwsiadus yn gyhoeddus yn ystod yr wythnos honno er mwyn sarhau'r croeshoeliad. Gweler Synan, *The Popes and the Jews in the Middle Ages*, t. 105.

⁶⁵ Yn yr un modd, cafwyd datganiad gan Gyngor Macan (581) a waharddai Iddewon rhag ymddangos yn gyhoeddus yn ystod yr Wythnos Fawr (Canon 14). Gweler Falk, G. (1992), *The Jew in Christian Theology* (North Carolina: McFarland & Company), t. 33.

⁶⁶ Synan, *The Popes and the Jews in the Middle Ages*, t. 235.

⁶⁷ Gweler Baron, S. W. (1993), *A Social and Religious History of the Jews* (New York: Columbia University Press), tt. 139–41.

Ond dyma'r tro cyntaf y teimlai'r Eglwys yr angen i gyhoeddi'r fath beth. Roedd yn ddeddf chwyldroadol ac yn un a adlewyrchai bryder yr awdurdodau ynghylch yr ymwneud cyson rhwng y Cristnogion a'r Iddewon.

Dehonglwyd y gair '*habitus*' (gwisg) mewn amryw ffyrdd; bathodyn crwn, melyn o'r enw *rouelle* a gafwyd yn Ffrainc; het bigfain, werdd, yng Ngwlad Pwyl, a'r *Judenhut*, sef het goch neu felyn yn yr Almaen. Er yr amrywiol wisg yr un oedd eu pwrpas, ac o dipyn i beth daeth y Cristnogion i ystyried yr Iddewon fel pobl wahanol, fel rhywogaeth wahanol.⁶⁸

Ar y naill law, diben bugeiliol oedd i'r ddeddf er mwyn osgoi priodasau cymysg a chyfathrach rhwng y Cristnogion a'r sawl nad oeddent yn Gristnogion. Fel y dadleua Synan:

The fact that this ruling bound Moslems as well as Jews makes it clear that it was inspired by a positive concern with the care of souls and not by a merely anti-Jewish bias.⁶⁹

Mae hynny'n ymresymiad teg ond o gofio agwedd negyddol Innosent III, a'r gred mai Iddeweiddio a oedd wrth wraidd heresi, mae'n haws credu mai diben gwrth-Iddewig oedd i'r ddeddf. Fel y dywed Chazan:

(it) represents a new level in the age-old drive toward social segregation of the Jews (which) accords well with the times.⁷⁰

Gwelir dylanwad y ddeddf hon isod pan orfodwyd yr Iddewon i wisgo Seren Dafydd yn ystod yr Holocaust.

Ffrwyth y Cyngor oedd y datganiadau hyn yn ogystal â Chwilys y Pab. Nod y Chwilys oedd chwynu'r hereticaid o'r Eglwys ond buan yr ystyrid bod yr Iddewon yn dylanwadu ar y Cristnogion ac yn eu harwain ar gyfeiliorn. Gwelir yma drachefn fod syniadau'r canrifoedd cynnar wedi cael eu hailgyflwyno:

The audacity of the Donatists, the heretics and the Jews disclosed new and unusual deeds, for they want to throw the sacraments of the Catholic faith into disorder. (*CTh* 16: 5. 44).⁷¹

O dan arweiniad urddau'r brodyr Dominic a Ffransis, aethpwyd ati i ddelio â'r Iddewon.

Un ffordd oedd gorfodi'r Iddewon i wrando ar bregethau Cristnogol gan obeithio y troent at Grist unwaith iddynt glywed yr efengyl yn ei phurdeb. Fel y disgwylid, ni chafwyd llawer o dröedigaethau a thyfodd atgasedd tuag at y Cristnogion hyn a fynnai wthio eu crefydd ar yr Iddewon.⁷²

Ffordd arall y Chwilys o genhadu oedd drwy gynnal dadleuon cyhoeddus rhwng rabiniaid a Christnogion. Cafwyd trafodaeth danbaid, er enghraifft, ym Mharis a chondemniwyd

⁶⁸ Cohn-Sherbok, D. (1992), *The Crucified Jew* (London: Harper Collins), t. 46.

⁶⁹ Synan, *The Popes and the Jews in the Middle Ages*, t. 104.

⁷⁰ Chazan, R. (1986), 'Medieval Anti-Semitism', yn Berger, D. (gol.), *History and Hate* (Philadelphia: Jewish Publication Society), t. 60.

⁷¹ Cyfieithiad Linder, *The Jews in Roman Imperial Legislation*, t. 240.

⁷² Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, tt. 61-2.

y *Talmwd* am beidio â bod yn rhan o'r Gyfraith ddwyfol. Canlyniad hyn oedd llosgi tua 12,000 o gyfrolau yn 1242.⁷³

Roedd datganiadau'r Cyngor yn llwyddiannus, ond ar y cyfan, aflwyddiannus oedd ymgyrch y Chwyls.

Camgyhuddiadau

Gyda'r Iddewon yn cael eu neilltuo fwyfwy i ymylon y gymdeithas, datblygodd agwedd hynod elyniaethus ymysg y werin tuag at eu cymdogion 'gwrthodedig'. Yn ystod yr Oesoedd Canol, defnyddid yr Iddewon fel bwch dihangol ar gyfer popeth a oedd o'i le ar gymdeithas ac fe'u cyhuddwyd o bob math o anfadwaith.⁷⁴

Ffrwyth y gred fod yr Iddewon yn blant y diafol oedd y cyhuddiad eu bod yn euog o lofruddiaeth ddefodol.⁷⁵ Dywedid bod yr Iddewon yn defnyddio gwaed dynol ar gyfer gwahanol amcanion megis sarhau'r croeshoeliad, pobi bara croyw ac at ddibenion dewiniaeth.

Cafwyd un o'r cyhuddiadau cyntaf o lofruddiaeth ddefodol yn Norwich, Lloegr, pan ganfuwyd corff prentis wyth oed yn crogi wrth goeden yn 1144. Oherwydd mai cyfnod y Pasg ydoedd, dywedwyd mai'r Iddewon a oedd yn gyfrifol a'u bod yn sarhau aberth lesu drwy dywallt gwaed diniwed. Er nad oedd pob Cristion yn eu cyhuddo o'r fath anfadwaith ac er i'r Eglwys geisio eu hamddiffyn (er enghraifft, cafwyd bwl gan y Pab Innosent IV yn datgan i'r Iddewon gael eu cyhuddo ar gam am ladd plentyn adeg y Pasg),⁷⁶ parhau â'r camgyhuddo a wnaeth llawer o'r Cristnogion.

Ym Mhedwerydd Cyngor y Lateran, pasiodd yr Eglwys fod presenoldeb y dwyfol yn yr Ewcharist ac o ganlyniad tyfodd ofergoeledd ynghylch bara'r allor. Yn sgil hynny, cafodd llawer o fara ei ddwyn o eglwysi a rhoddwyd y bai ar yr Iddewon. Honnid eu bod yn dwyn bara'r allor er mwyn ailgroeshoelio Crist. Er nad oedd traws-sylweddiad yn rhan o'r credo Iddewig, ni roddodd hynny derfyn ar y cyhuddiad poblogaidd.⁷⁷ Dengys hyn ba mor ddylanwadol fu cyhuddo'r Iddewon o fod yn dduwleiddiaid.

Erbyn y 1320au, daeth llawer o Gristnogion i gredu bod yr Iddewon yn wrachod ac yn ddewiniaid, a phan aeth y Pla Du drwy Ewrop (1347–52), honnid mai hwy oedd yn gyfrifol drwy wenwyno ffynhonnau. Daeth y camgyhuddiad hwn yn un poblogaidd ymysg y werin ond ymatebodd y Pab Clement VI drwy gyflwyno bwl yn amddiffyn yr Iddewon.⁷⁸ Ofer fu ei ymdrechion, serch hynny, a chafodd sawl unigolyn a chymuned Iddewig eu lladd.⁷⁹

Ffrwyth y camgyhuddiadau hyn oedd mwy o elyniaeth a feithrinwyd gan gerflunwyr ac arlunwyr. Cyflëid y syniad yn aml fod yr Iddewon yn blant y diafol mewn cerfluniau a

⁷³ Ibid., t. 63.

⁷⁴ Hall, S. G. (1989), *Christian Anti-Semitism and Paul's Theology* (Minneapolis: Fortress Press), t. 41.

⁷⁵ Enghraifft o gyfeiriad yn y Testament Newydd y gellid ei ddefnyddio i gadarnhau'r cyswllt honedig rhwng yr Iddewon a'r diafol yw In. 8: 44.

⁷⁶ Cohn-Sherbok, *The Crucified Jew*, t. 44.

⁷⁷ Chazan, 'Medieval Anti-Semitism', t. 62.

⁷⁸ Synan, *The Popes and the Jews in the Middle Ages*, t. 132.

⁷⁹ Hall, *Christian Anti-Semitism and Paul's Theology*, t. 43.

phaentiadau drwy roddi iddynt nodweddion a gysylltir â'r diafol, megis llygaid mawrion, traed fforchog, trwyn cam, a chyrn. Yn ogystal, pwysleisid ffordd ac anian wahanol yr Iddewon mewn dramâu sy'n darlunio'r Croeshoeliad. Byddai'r actorion a chwaraeai'r Iddewon yn traethu mewn Hebraeg annealladwy ac yn baglu'n drwsgl ar hyd y llwyfan.⁸⁰

Yn ogystal, cafodd y syniad fod yr Iddewon yn blant y diafol ei fynegi mewn chwedlau gwerin. Yn un o ysgrifau'r mynach Caesarius Heisterbach, ceir cofnod o'r modd y ceisiodd Iddewes droi ei merch fedyddiedig yn ôl at Iddewiaeth.⁸¹ Er mwyn dad-fedyddio'r ferch fe'i gorchuddiwyd gydag ysgarthiad. Cytuna ysgolheigion fod motiff y diafol yn y stori hon oherwydd ei bod yn atgoffaol o'r chwedl pan orchuddiodd y diafol ei hun â charthion wedi iddo syrthio i ganol dŵr sanctaidd. O hynny, daeth y syniad o 'ddrewdod yr Iddew' nad oedd modd cael ei wared oni dderbynnid bedydd.⁸²

Roedd y cyhuddiadau hyn a'r delweddau'n fodd o danlinellu'r syniad a oedd yn deillio o ddiwinyddiaeth y Tadau, sef mai'r Iddewon oedd gelynyion pennaf y Cristnogion ac y dylid felly ymbellhau oddi wrthynt.

Yn ddiâu, cafodd pregethau a gweithgarwch y croesgadwyr penboeth, y cyhuddiadau di-sail, yn ogystal â'r elyniaeth gynyddol tuag at yr Iddewon effaith ar eu sefyllfa gymdeithasol i'r fath raddau fel yr arweiniodd at eu halltudiaeth o Loegr yn 1290, Ffrainc yn 1306 ac 1394 ac, yn ddigon annisgwyl, o Sbaen yn 1492. Gyda'r Iddewon yn crwydro'n barhaus o'r naill wlad i'r llall, roedd cysyniad Awstin o'r 'Iddew crwydrol' i'w weld yn ddychrynlyd o glir.⁸³

Martin Luther (1483–1546)

Un o'r diwinyddion mwyaf paradocsiaidd y gellir ei astudio o safbwynt ei agwedd tuag at yr Iddewon yw Martin Luther. Dros gyfnod o ugain mlynedd, ysgrifennodd Luther ddwy ysgrif a dau atodiad a oedd yn mynegi dwy agwedd gyferbyniol.

Gwelir ei agwedd gadarnhaol yn yr ysgrif, *Daß Jesus Christus ein geborener Jude sei* (Ganwyd Iesu Grist yn Iddew, 1523).⁸⁴ Dechreua gan ddatgan mai Iddew a mab Duw oedd Iesu a anwyd o'r forwyn Fair. Ymhen dim, mae'n cyfeirio at yr Iddewon cyfoes ac mae ei agwedd oddefgar tuag atynt yn ymdebygu i Awstin. O ystyried natur lygredig yr Eglwys Rufeinig ac arweiniad gwael yr awdurdodau, nid yw'n gweld bai ar yr Iddewon am wrthod bedydd. Geilw ar ei gyd-gredinwyr i fod yn fwy addfwyn tuag atynt oherwydd credai, pe trinnid yr Iddewon yn deg a chyflwyno'r efengyl yn ei phurdeb heb ddaliadau Pabyddol, y byddent yn siŵr o dderbyn bedydd.

Cafodd yr ysgrif dderbyniad cadarnhaol gan lawer oherwydd fe'i hystyrid fel y modd gorau o genhadu, ond ni chafwyd llawer o drôedigaethau. Canlyniad y methiant hwnnw

⁸⁰ Bonfil, R. (1988), 'The Devil and the Jews', yn Almog, S. (gol.), *Antisemitism through the Ages* (New York: Pergamon Press), t. 93.

⁸¹ Caesarius (1929), *The Dialogue on Miracles*, cyfrol 1, cyfieithwyd gan Scott, H. Von E., a Bland, C. C. Swinton (London: Routledge), tt. 107–8.

⁸² Bonfil, 'The Devil and the Jews', t. 94.

⁸³ Hall, *Christian Anti-Semitism and Paul's Theology*, t. 43.

⁸⁴ Gweler cyfieithiad yr ysgrif yn Luther, M. (1962), 'That Jesus Christ Was Born a Jew', *Luther's Works*, cyfrol 45 (Philadelphia: Fortress Press).

a'r cyhuddiad fod Luther ei hun yn Iddeweiddio oedd llunio ysgrif arall a dau atodiad. Yng ngweithiau diwedd ei oes, ceir agwedd dra gwahanol i agwedd y Luther ifanc, y diwygiwr brwd, am iddo ddychwelyd at draddodiad gwrth-Iddewig yr Eglwys Gatholig Rufeinig ac at ddiwinyddiaeth Chrysostom.

Egyr ei ysgrif, *Von den Juden und ihren Lügen* (Am yr Iddewon a'u Celwyddau; 1543), drwy ofyn beth y dylid ei wneud â'r bobl sy'n 'wrthodedig' a 'chondemnedig' gan Dduw? Dywed Luther i'r Meseia, fel a ddarlunnir yn yr Hen Destament, gael ei esbonio'n gywir fel proffwydoliaeth o lesu Grist a bod y sawl sy'n gwrthod hynny'n fwriadus ddall. Eir ymlaen i gynnwys y camgyhuddiadau a wnaed yn erbyn yr Iddewon a chyfeirir atynt fel bodau dieflig ac epil Satan, gan atseinio adrannau gwrth-Iddewig ymddangosiadol yr Efengylau.⁸⁵ Dywed y dylid cosbi'r Iddewon am eu hystyfnigrwydd yn hytrach na'u hamddiffyn ac â cyn belled â dweud, 'Rydym ar fai am beidio â'u difa'.⁸⁶ Cyn cloi cyflwyno saith awgrym o'r modd y dylid trin y bobl 'wrthnysig'.

Yn gyntaf, dylid llosgi eu synagogau a'u hysgolion i ddangos nad yw Cristnogion yn caniatáu cabledd a chelwyddau'r Iddewon. Dylid dinistrio eu cartrefi oherwydd eu bod yn gweithredu yn yr un modd yno ag y gwnaent yn eu synagogau. Awgrymodd y dylai'r *Talmud* a'u llyfrau gweddi gael eu cymryd oddi arnynt am eu bod yn cynnwys anwiredd, ac y dylid gwahardd rabiniaid rhag addysgu'r ffydd oherwydd eu bod yn pregethu'n groes i ewyllys Duw. Datganodd na ddylid amddiffyn yr Iddewon ar y priffyrdd; dylent aros gartref a pheidio â masnachu. Dylid gwahardd yr Iddewon rhag benthyca ar log oherwydd na ddylent ennill bywoliaeth drwy usuriaeth. Ac yn olaf, dylid eu gorfodi i wneud gwaith llafurus fel modd o ennill bywoliaeth.

Cyfiawnhad Luther dros gyflwyno'r fath argymhellion oedd ei gred fod dysgeidiaeth yr Iddewon yn gableddus. Os oedd datganiadau mwyaf gwrth-Iddewig yr Oesoedd Canol wedi peidio â chynnwys yr iaith ddifrifol a oedd yn nodweddiadol o'r deddfau imperialaidd, nid oedd hynny'n wir am Luther.⁸⁷ Ond prin ei fod wedi meddwl y buasai ei awgrymiadau'n cael eu gwireddu yn un o drychinebau mwyaf hanes Iddewiaeth.⁸⁸

Ar 9 Tachwedd 1938, digwyddodd Noson o Risial (*Kristallnacht*) pan ddechreuodd y Natsiaid erlid yr Iddewon drwy ddistrywio siopau, ysgolion Iddewig a synagogau yn yr Almaen. Cipiwyd 30,000 o Iddewon a'u gorfodi i wneud gwaith llafurus yn y gweryslyoedd cadw.⁸⁹ Drannoeth y noson derfysglyd cyhoeddwyd pamffled a oedd yn cynnwys awgrymiadau Luther o'r modd y dylid trin yr Iddewon. Roedd ei ddylanwad ar un wedd felly'n bellgyrhaeddol.⁹⁰

Roedd y Diwygiad Protestannaidd yn un o'r digwyddiadau mwyaf arwyddocaol yn hanes y Gorllewin gan iddo effeithio ar fonopoli crefyddol yr Eglwys Gatholig a sicrhau traddodiad

⁸⁵ Luther, M. (1971), 'On the Jews and their Lies', *Luther's Works*, cyfrol 47 (Philadelphia: Fortress Press), t. 277.

⁸⁶ Ibid., t. 278.

⁸⁷ Fel y dywed Parkes, *Jews in the Medieval Community*, t. 12.

⁸⁸ Am drafodaeth fanwl ar ddylanwad Luther ar yr Eglwys Brotestannaidd a Natsiaid yr Almaen, gweler Probst, Christopher J. (2012), *Demonizing the Jews* (Indiana: Indiana University Press).

⁸⁹ Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 95.

⁹⁰ Girsch, Eric W. (1990), 'Luther and the Jews', yn Ditmanson, H. H. (gol.), *Stepping-Stones to Further Jewish-Lutheran Relationships* (Ausburg: Ausburg Publishers), t. 111.

Cristnogol amgen. Serch hynny, sicrhaodd Luther y buasai ei ysgrifau'n bont rhwng syniadau gwrth-Iddewig yr Oesoedd Canol a gwrth-Semitaeth y Cyfnod Modern Cynnar.

Erbyn yr Oleuedigaeth agorwyd drysau'r *ghetto* a rhoddwyd yr hawl i'r Iddewon fod yn aelodau llawnach o'r gymdeithas. Cafwyd y datganiad cyntaf o'r fath yn Ewrop yn 1791 wrth i Ffrainc 'ryddhau' ei Hiddewon, a buan y dilynodd gwledydd eraill.⁹¹ Fodd bynnag, mae'n rhaid peidio â meddwl iddynt gael croeso cynnes i'r byd y tu allan i furiau'r *ghetto* am i nifer barhau i goleddu hen ragfarnau gwrth-Iddewig. Serch hynny, yr hyn sy'n nodweddiadol yw i'r agwedd negyddol tuag at yr Iddewon ar seiliau diwinyddol ddechrau newid i fod yn atgasedd ar seiliau 'hiliol'. Mae achos y Capten Alfred Dreyfus (1890au)⁹² yn dangos hynny'n eglur. Rhoddwyd y bai ar gam yn fwriadol ar Dreyfus am i wybodaeth gyfrinachol byddin Ffrainc ddod i feddiant yr Almaen. Yr hyn sy'n enghreifftio'r elfen wrth-Semitaidd yn hanes Dreyfus yw mai ef oedd yr unig aelod Iddewig o Staff Milwrol Ffrainc. Rhannwyd Ffrainc gan yr achos ac mae tystiolaeth i nifer godi terfysg yn erbyn yr Iddewon, yn arbennig mewn cadarnleoedd Catholig.⁹³ Yn wir, yn ystod yr achos yn 1895, cafwyd torf ym Mharis yn galw am ddifodiant pob Iddew, '*à bas les Juifs!*'.⁹⁴ Ychydig a wyddai'r dorf y buasai cynllun yn cael ei roi ar waith ymhen deugain mlynedd i ateb eu galwad.

Yr ugeinfed ganrif

Daeth tro ar fyd ar ôl y Rhyfel Byd Cyntaf. Un o'r gwledydd a ddiodefodd yn arw yn ei sgil – yn economaidd ac yn wleidyddol – oedd yr Almaen, ac roedd ei thrigolion yn dyheu am newid cymdeithasol a gwleidyddol. Yn y cyfnod ansicr hwnnw daeth Adolf Hitler a'i bolisiau gwrth-Semitaidd hiliol i'r amlwg.

Deddfau'r Natsïaid

Fel y noda Hilberg, ymddangosai dri phrif bolisi gwrth-Iddewig yn gyson ers y bedwaredd ganrif, sef tröedigaeth, alltudiaeth a difodiant.⁹⁵ Ceisiwyd ennyn tröedigaeth ar hyd y canrifoedd, ond pan fethodd hynny cyflwynwyd deddfau gwrth-Iddewig a arweiniodd at alltudiaeth yr Iddewon. Pan nad oedd hynny'n llwyddiant, ceisiwyd eu difodi. Ar un wedd, gellid dweud bod yr Holocaust yn barhad o wrth-Iddewiaeth yr Eglwys yn hytrach na digwyddiad cwbl newydd heb gynsail.

Ers ei sefydlu yn 1919, ymroes Plaid Genedlaethol Gweithwyr Sosialaidd yr Almaen i adfer y wlad ar seiliau totalitaraidd. Er mwyn llwyddo, roedd yn rhaid adnabod y nam a oedd ar gymdeithas. Dywedwyd mai'r nam hwnnw oedd yr Iddewon a phwysleisiwyd mai hwy oedd achos pob anfadwaith. Yr Iddewon a halogodd waed Ariaidd,⁹⁶ hwy oedd yn

⁹¹ Kessler, *An Introduction to Jewish-Christian Relations*, tt. 125–7.

⁹² Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 118. Am drafodaeth fanylach am Achos Dreyfus a'i oblygiadau gwleidyddol a chymdeithasol, gweler Read, Piers Paul (2012), *The Dreyfus Affair: The Story of the Most Infamous Miscarriage of Justice in French History* (London: Bloomsbury).

⁹³ Kessler, *An Introduction to Jewish-Christian Relations*, tt. 125–7.

⁹⁴ Ystyr llythrennol '*à bas les Juifs!*' yw 'i lawr â'r Iddewon'. Gweler ymhellach Vital, David (1999), *A People Apart: The Jews in Europe 1789–1939* (Oxford & New York: Oxford University Press), t. 438; Whyte, George R. (2008), *The Dreyfus Affair: A Chronological History* (Basingstoke, Hampshire & New York: Palgrave Macmillan), t. 337.

⁹⁵ Hilberg, R. (1961), *The Destruction of the European Jews*, cyfrol 1 (London: Holmes & Meier), t. 8.

⁹⁶ Flannery, *Anguish of the Jews*, t. 210.

gyfrifol am ddiweithdra yn y wlad ac am fodolaeth Marcisiaeth.⁹⁷ Er hynny, nid oedd yn rhaid i'r Natsïaid greu delwedd o'r 'Iddew' i gyd-fynd â'u propaganda oherwydd roedd un wedi ei chreu eisoes gan y traddodiad eglwysig. Roedd yr holl anfadwaith a briodolid i'r Iddewon – y nodweddion dieflig a'r ystrydebau – yn rhai a oedd yn tarddu o'r canrifoedd cynnar, a ddatblygodd yn yr Oesoedd Canol, ac a gyrhaeddodd eu penllanw yn yr ugeinfed ganrif.

Yn dilyn datgan ei faniffesto ac ychydig o'i ddeddfau, daeth dau esgob at Hitler yn 1933 a mynegi eu pryder ynghylch ei bolisïau. Atebodd Hitler mai'r cyfan yr oedd yn ei wneud oedd yr hyn y ceisiodd yr Eglwys ei wneud ers pymtheg canrif, sef 'dileu'r drwg', difa'r Iddewon.⁹⁸ Nid oedd Hitler yn hollol gywir yn dweud hynny, ond o fod wedi ystyried rhai deddfau a datganiadau'r Eglwys, gellid deall sut y daeth i'r fath gasgliad.

Er i Hitler ysgrifennu ei fod yn gweithredu yn ôl ewyllys Duw gyda'i bolisïau gwrth-Iddewig,⁹⁹ teg fyddai dweud i'r agwedd grefyddol a diwinyddol bylu'n arw erbyn cyrch y Natsïaid ac mai gwleidyddol ac economaidd oedd y rhesymau y tu ôl i'r agwedd wrth-Semitaidd, hiliol. Yr hyn a wnaeth y Natsïaid oedd adeiladu ar yr hyn a oedd ar gael eisoes.¹⁰⁰

Un ffordd a oedd yn hoff gan yr Eglwys o gael ei maen i'r wal ers y bedwaredd ganrif oedd drwy gyfraith. Nid yw'n syndod felly fod y *Führer* yn yr ugeinfed ganrif wedi dilyn yr esiampl honno. Meddai Rousmaniere:

(Hitler enacted) some four hundred anti-Jewish laws reminiscent of the Theodosian decrees of the fifth century, as well as later legislation in Europe and the United States.¹⁰¹

Ym mis Medi 1935, cyflwynwyd deddf Diogelu Gwaed ac Anrhydedd yr Almaen. Diben y deddf oedd sicrhau na fyddai'r Almaenwyr yn priodi pobl an-Ariaidd. Yn y bôn, gwaharddiad rhag priodi Iddewon ydoedd a gwelwyd hynny yn y diffiniad fod unrhyw un a chanddo riant, neu nain neu daid Iddewig yn cael ei ystyried fel unigolyn an-Ariaidd, oherwydd ei dras. Yn ogystal, amddifadwyd yr Iddewon, neu'r 'an-Ariaidd' hyn, o nifer o'r breintiau a roddwyd iddynt yn y gorffennol a sicrhâi eu diogelu.¹⁰² Gwelir felly fod y deddf hon yn llinach y nifer o deddfau a gyhoeddwyd ar hyd y canrifoedd a waharddai briodasau cymysg.¹⁰³

Hefyd, gwaherddid y sawl a oedd o dras an-Ariaidd rhag ymgymryd â swyddi o awdurdod. Drachefn, gellir gweld lled gyfatebiaeth rhwng y deddf hon a'r un a gyflwynwyd ym Mhedwerydd Cyngor Toledo (633) a waharddai unrhyw Gristion o dras Iddewig rhag dal swydd o bwys.¹⁰⁴ Dengys hyn fod agwedd negyddol tuag at yr 'hil'

⁹⁷ Heer, F. (1970), *God's First Love: Christians and Jews over two thousand years*, cyfieithiad Geoffrey Skelton (New York: Weybright and Talley), t. 322.

⁹⁸ Ibid., t. 321.

⁹⁹ Hitler, A. (1943), *Mein Kampf*, cyfieithiad Ralph Manheim (Boston: Houghton Mifflin), t. 65.

¹⁰⁰ Hall, *Christian Anti-Semitism and Paul's Theology*, t. 40.

¹⁰¹ Rousmaniere, J. (1991), *A Bridge to Dialogue* (New York: Paulist Press), t. 116.

¹⁰² Housden, M. (1997), *Resistance and Conformity in the Third Reich* (London: Routledge), t. 117.

¹⁰³ Hwn, er enghraifft, oedd un o brif bynciau Cyngor Elfira yn 306, a chafwyd deddfau i gadw Cristnogion ac Iddewon ar wahân yn y deddfau imperialaidd drwy wahardd priodasau cymysg, e.e. *CTh* 3: 7 = *CTh* 9: 7.5. Gweler t. 66.

¹⁰⁴ Thompson, E. A. (1969), *The Goths in Spain* (London: Oxford University Press), t. 178.

Iddewig hefyd i'w chanfod yn hanes yr Eglwys. Wrth gwrs, y rheswm dros ddatgan deddf o'r fath yn 633 oedd oherwydd y gorfodwyd llawer o'r Iddewon i dderbyn bedydd gan y Brenin Sisebut ond bod rhai wedi parhau i arddel eu hen grefydd, ac felly'n peri bygythiad am eu bod yn Iddeweiddwyr ymysg Cristnogion. Yr oedd hyn yn ffordd o osgoi dylanwad yr Iddeweiddwyr hynny, a'u disgynyddion, ar y Cristnogion pybyr a fuasai dan eu hawdurdod. Gwelir felly bod gwreiddiau gwrth-Semitaeth hiliol yn tarddu'n ôl ymhellach nag y disgwyld.

Ar 1 Medi 1941, gorfodwyd pob Iddew dros chwech oed i wisgo bathodyn melyn (Seren Dafydd) er mwyn dangos eu bod yn Iddewon neu o dras Iddewig. Fel y gwyddys, nid oedd y ddeddf hon yn un wreiddiol oherwydd yn ystod yr Oesoedd Canol cafwyd nifer o ddeddfau tebyg â'r un diben, sef gwaradwyddo'r Iddewon a'u gosod ar wahân.

Dengys y rhestr isod y gyfatebiaeth annisgwyl, efallai, a oedd rhwng deddfau'r Natsïaid a'r deddfau Cristnogol:

Deddfau Cristnogol

Cyngor Clermont, 535

Ni chaniateir i Iddewon gael swydd o awdurdod.

12fed Cyngor Toledo, 681

Llosgi'r *Talmud* a llyfrau Iddewig eraill.

Cyngor Elfira, 306

Ni chaniateir i Gristnogion ac Iddewon briodi ei gilydd na chael cyfathrach rywiol.

3ydd Cyngor Orleans, 538

Ni chaniateir i'r Iddewon fod ar y strydoedd yn ystod yr wythnos cyn y Pasg.

Cyngor Breslau, 1267

Mae'n rhaid i bob Iddew fyw mewn rhan neilltuol o'r ddinas.

Pedwerydd Cyngor y Lateran, 1215

Mae'n rhaid i bob Iddew wisgo dilledyn arbennig.

Deddfau'r Natsïaid

7 Ebrill 1933

Deddf ad-drefnu'r Gwasanaeth Sifil.

8 Ebrill 1933

Llosgi llyfrau'r Iddewon yn yr Almaen.¹⁰⁵

15 Medi 1935

Deddf yn Amddiffyn Gwaed ac Anrhydedd yr Almaenwyr.

3 Rhagfyr 1938

Ni chaniateir i'r Iddewon ymddangos yn gyhoeddus yn ystod gwyliau'r Natsïaid.

21 Medi 1939

Mae'n rhaid i bob Iddew fyw mewn rhan neilltuol o'r ddinas (*ghetto*).

1 Medi 1941

Mae'n rhaid i bob Iddew wisgo bathodyn melyn ar ei wisg.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Cyhoeddwyd y ddeddf hon yn gyntaf ar 8 Ebrill 1933 ond cafodd ei hailgyflwyno droeon wedi hynny. Friedländer, S. (2007), *The Years of Persecution* (London: Phoenix), t. 57.

¹⁰⁶ Mae'r gymhariaeth hon yn seiliedig ar astudiaeth gymharol Hilberg, *The Destruction of European Jews*, ff. 11–12 a chymhariaeth Jones, *Lleisiau o'r Llundw*, t. 13.

Gellir gweld y gyfatebiaeth yn hynod glir a gellid dadlau ar sail hyn y bu datganiadau a dysgeidiaeth wrth-Iddewig yr Eglwys yn fodd i wrth-Semitaeth y Natsïaid flaguro. Er enghraifft, roedd y Natsïaid yn hoff o bwysleisio'r cysylltiad honedig rhwng yr Iddewon a'r diafol.¹⁰⁷ Yn *Der Stürmer* ar 16 Ebrill 1936, er enghraifft, cofnodwyd y modd y cyflwynid perfformiadau gyda phypedau i blant er mwyn cryfhau'r gred fod yr Iddewon yn 'weision y diafol'.¹⁰⁸

Nod cychwynnol Hitler, a oedd yn cyfateb i nod yr Eglwys, oedd neilltuad cymdeithasol, ond wedi'r *Kristallnacht* a chyhoeddi argymhellion Luther, aeth y Natsïaid gam ymhellach. Roedd deddfau'r Eglwys yn cynnwys ffiniau na ddylid eu croesi, ond yr hyn a wnaeth y Natsïaid oedd mabwysiadu'r deddfau gwrth-Iddewig a choleddu'r trydydd polisi, sef difodiant. Gan na allai bedydd 'sythu trwynau',¹⁰⁹ fodd bynnag, ac nad oedd eu halltudio'n llwyddiant, yr oedd yn rhaid difodi'r Iddewon. Gellid dadlau, fel y gwna Poliakov, heb y deddfau hyn, efallai na fyddai'r 'ateb terfynol' wedi cael ei gyflwyno.¹¹⁰

Y wawr newydd

Bu farw oddeutu chwe miliwn o Iddewon Ewrop yng nghyflafan Hitler. A chofio'r pwyslais a roddasant ar gariad a gofal am eu cyd-ddyn, methodd yr awdurdodau eglwysig yn wyneb cyrch y Natsïaid. Trafododd sawl ysgolhaig dawelwch y Pab Pïws XII yn ystod yr Holocaust a nododd John Morley, er enghraifft, i'r pab a'r Fatican godi cywilydd arnynt eu hunain am beidio â gweithredu.¹¹¹

Cafodd y deddfau effaith andwyol, ond ym mhob drwg y mae da. Pan agorwyd gatiâu Auschwitz torrodd gwawr newydd ar un o'r cyfnodau tywyllaf yn hanes dynoliaeth. Arweiniodd erchyllterau'r Holocaust at ailystyried yr Iddewon ac Iddewiaeth yn niwinyddiaeth y Cristion; gwnaed hynny o fewn tair blynedd i ddiwedd yr Holocaust pan gafwyd datganiad gan Gyngor Eglwysî'r Byd (1948) a oedd yn cydnabod y methiant ar eu rhan hwy a bai'r Eglwys am feithrin traddodiad gwrth-Iddewig.¹¹²

Y trobwynt mwyaf, efallai, oedd cyhoeddi *Nostra Aetate* (1965), sef un o ddogfennau Ail Gyngor y Fatican a oedd yn gwrthwynebu gwrth-Semitaeth, sy'n pwysleisio nad yw Duw wedi gwrthod yr Iddewon na'u mellfithio, ac yn datgan na ellir eu beio am groeshoeliad Crist.¹¹³ Gallasai'r ddogfen fod wedi dweud mwy o bethau cadarnhaol drwy, er enghraifft, wahardd y term 'duwladddiad' neu grybwyll Gwladwriaeth Israel, ond bu'n rhaid cyfaddawdu a llunio sawl drafft cyn i Ail Gyngor y Fatican gytuno ar fersiwn derfynol.

¹⁰⁷ Bauer, Y. (2001), *A History of the Holocaust* (London: Franklin Watts), t. 97.

¹⁰⁸ Heer, *God's First Love*, t. 366.

¹⁰⁹ Un o arwyddeiriau gwrth-Semitaidd y Natsïaid. Bergen, Doris L. (2010), 'Antisemitism in the Nazi Era', yn Lindemann, Albert S., a Levy, Richard S. (goln), *Antisemitism: A History* (Oxford: Oxford University Press), t. 203.

¹¹⁰ Poliakov, L. (1986), *Harvest of Hate* (New York: Holocaust Publications), t. 4.

¹¹¹ Morley, J. (1980), *Vatican Diplomacy and the Jews During the Holocaust, 1939–1943* (New York: Ktav), t. 209.

¹¹² Brockway, A. et al. (goln) (1988), *The Theology of the Churches and the Jewish People* (Geneva: WCC Publications), t. 6.

¹¹³ Ystyr *Nostra Aetate* yw 'Yn Ein Hamser Ni'. Gweler y ddogfen: <http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html> (Cyrchwyd: 24 Hydref 2016)

Ymhelaethwyd ar *Nostra Aetate* yn 1975 yn y canllawiau ac yn 1985 yn y nodiadau.¹¹⁴ Enghraifft o'r datblygiad ym mherthynas y Cristnogion â'r Iddewon oedd sefydlu Canolfan Astudiaethau a Pherthnasau Iddewig-Gristnogol yn 1986,¹¹⁵ ac yn yr un flwyddyn, aeth y Pab Ioan Paul II i'r Synagog Mawr yn Rhufain a phwysleisio geiriau *Nostra Aetate* ynglŷn â gwrth-Semitiaeth. Roedd hwn hefyd yn gam arwyddocaol ymlaen oherwydd dyma'r tro cyntaf i bab fynd i mewn i'r Synagog Mawr.¹¹⁶

Ddeuddeng mlynedd yn ddiweddarach cyhoeddwyd dogfen bwysig arall, *We Remember: A Reflection on the Shoah* gan y Fatican.¹¹⁷ Mae'r ddogfen yn rhestru'r ffactorau a fu'n gyfrifol am y modd y camdriniwyd yr Iddewon, e.e. camddehongli'r Testament Newydd, meithrin gwrth-Iddewiaeth, cyflwyno bedydd gorfodol, ynghyd â dyfodiad Sosialaeth Genedlaethol yr Almaen yn yr ugeinfed ganrif. Dengys hyn fod yr Eglwys yn cydnabod bod cynsail yr Holocost i'w chael yn ei hanes,¹¹⁸ ac yn wir, pwysleisiodd y Pab Ioan Paul II fod angen i'r Eglwys yn arbennig gofio'r *Shoah* er mwyn sicrhau na fydd y fath beth yn digwydd eto.¹¹⁹

Casgliad

Ar Sul Cyntaf y Grawys, 12 Mawrth 2000, cynhaliwyd 'Offeren Faddeuant' gan y Fatican. Ymysg y saith gweddi o edifeirwch yr oedd y gyffes am bechu yn erbyn pobl Israel. Yn y weddi honno, cydnabuwyd cyfrifoldeb y Cristnogion am ddiodefaint yr Iddewon. Ychwanegodd y Pab Ioan Paul II at y weddi drwy ofyn am faddeuant am y gorffennol ac i'r Cristnogion cyfoes ymroi i drafodaeth frawdol gyda 'Phobl y Cyfamod'. Ailgyhoeddwyd y weddi, ac fe'i harwyddwyd gan y Pab a'i rhoi mewn twll yn y Mur Wylofain tra oedd ar ei ymweliad â Jerwsalem ym mis Mawrth 2000.¹²⁰

¹¹⁴ Gweler y ddogfen *Guidelines and Suggestions for Implementing the Conciliar Declaration 'Nostra Aetate' (n.4)* (1975): <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19741201_nostra-aetate_en.html> (Cyrchwyd: 25 Hydref 2016), a dogfen *Notes on the correct way to present the Jews and Judaism in preaching and catechesis in the Roman Catholic Church* (1985): <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19820306_jews-judaism_en.html> (Cyrchwyd: 25 Hydref 2016)

¹¹⁵ Rousmaniere, *A Bridge to Dialogue*, t. 125.

¹¹⁶ Hayes, M. A. (2000), 'From *Nostra Aetate* to "We Remember: A Reflection on the Shoah"', yn Porter, S. E., a Pearson, B. W. R. (goln), *Christian-Jewish Relations through the Centuries* (Sheffield: Sheffield Academy Press), t. 441.

¹¹⁷ Am drafodaeth ddiddorol ar y ddogfen *Nostra Aetate* a'r dogfennau eraill a'i dilynodd, gweler Barrens, James M. (2015), *In Our Time (Nostra Aetate): How Catholics and Jews Built a New Relationship* (St. Petersburg, Florida: Mr. Media Books). Gweler y ddogfen *We Remember: A Reflection on the Shoah* (1998): <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_en.html> (Cyrchwyd: 25 Hydref 2016)

¹¹⁸ Hayes, 'From *Nostra Aetate* to "We Remember: A Reflection on the Shoah"', t. 445.

¹¹⁹ 'Shoah' yw'r term a ddefnyddir gan lawer i ddisgrifio llofruddiaeth yr Iddewon yn ystod yr Ail Ryfel Byd. Tardda'r gair o'r Beibl (e.e. Salm 35: 8; 63: 10; Diar. 1: 27; Job 30: 14; Es. 6: 2; 19: 3; 47: 11) a'i ystyr yw 'dinistr llwyr'. Defnyddir y gair 'Shoah' weithiau yn lle'r term 'Holocost' sy'n tarddu o'r cyfieithiad Groeg o'r *olah* Hebraeg, sy'n golygu 'poethoffrwm cyfan'. Mae defnyddio term a oedd yn wreiddiol yn dynodi aberth i Dduw ynghyd â'r defnydd o 'Holocost' mewn cyd-destunau eraill yn dramgwyddus i rai Iddewon a Christnogion. Gweler Holtschneider, K. Hannah (2005), 'Shoah', yn Kessler, E., a Wenborn, N. (goln), *A Dictionary of Jewish-Christian Relations* (New York: Cambridge University Press), t. 404.

¹²⁰ Cunningham, Philip A. (2004), 'Foreword', yn Flannery, Edward H., *The Anguish of the Jews*, 3^{ydd} argraffiad (New York: Paulist Press), ff. xii-iii.

Roedd i'r weithred honno arwyddocâd symbolaidd anferthol: pen bugail yr Eglwys Gatholig Rufeinig yn dynodi cydlyniad â'r Iddewon ar safle mwyaf sanctaidd Iddewiaeth. Mae hyn yn arwydd amlwg fod y berthynas wedi gwella ac i'r Eglwys, yn unol â'r hyn a ddywed Ruether, ysgwyddo rhan o'r cyfrifoldeb am ddiodefaint yr Iddewon.¹²¹

Drwy gydol yr astudiaeth hon, gwelwyd y modd y cafodd deddfau'r Ymerodraeth Rufeinig, dan ddylanwad Cristnogaeth a'r Tadau Eglwysig, effaith ar safle cymdeithasol ac economaidd yr Iddewon yn ogystal ag ar eu perthynas â'r Cristnogion. Er gwaethaf goddefgarwch Grigor Fawr, erbyn yr Oesoedd Canol daeth rhagfarnau ac atgasedd yr oesau i'r wyneb trwy law'r brodyr teithiol. Ysgogodd hyn ymateb gan yr Eglwys drwy lunio dogfen a warantai'r hawl i'r Iddewon fodoli'n ddi-ofn ond ni chafodd yr effaith ddisgwyliedig, yn enwedig pan adawodd Innosent III ei ôl ar y *Constitutio pro Judaeis* ac ar ddatganiadau gwrth-Iddewig Pedwerydd Cyngor y Lateran. Cafodd yr Iddewon eu cywilyddio'n gyhoeddus a'u cyhuddo o bob math o anfadwaith, a chrisialwyd hyn oll gan Luther.

Teg fyddai dweud i'r ddiwinyddiaeth negyddol a'r deddfau esgor ar draddodiad gwrth-Iddewig cryf, a ffrwyth pydredig y traddodiad hwnnw oedd yr Holocost. Er hynny, esgorodd y *Shoah* ar berthynas well rhwng yr Iddew a'r Cristion. Er bod yr ystrydebau, y camddealltwriaeth a'r elyniaeth yn parhau hyd heddiw, ac er nad yw'r agwedd gadarnhaol wedi treiddio'n llwyr i fywyd plwyfol yr Eglwys Gatholig Rufeinig, mae'r berthynas wedi gwella'n arw. Sefydlwyd deialog rhwng yr Eglwys a'r Iddewon, cynhaliwyd astudiaethau beiblaidd ar y cyd, sefydlwyd amgueddfeydd, a neilltuwyd diwrnod i gofio'r Holocost: *Yom HaShoah*.

Yn sgil yr astudiaeth hon, byddai'n deg dweud i'r deddfau imperialaidd a'r ddiwinyddiaeth a'u dylanwadodd gael effaith niweidiol ar y berthynas rhwng yr Eglwys a'r Iddewon, ond bod y berthynas bellach wedi gwella.¹²² Yn yr un modd, gwelwyd datblygiad yn sefyllfa'r Iddewon heddiw mewn cyfnod amlgrefyddol, lle y mae perthynas ryng-grefyddol mor greiddiol i ddyfodol y ddynolryw. Er enghraifft, bu mwy o astudiaethau yn ddiweddar ynglŷn â'r hyn sy'n gyffredin yn nhraddodiadau'r crefyddau Abrahamaidd, ac mae hynny'n wedd mor bwysig mewn oes lle y mae crefydd yn cael ei cham-drin i gyfiawnhau gweithredoedd sy'n ddim llai nag eithafiaeth ffanatig. Nid yw'r Eglwys a'r Iddewon yn gytûn ym mhob peth ac mae gwahaniaethau sylfaenol yn parhau rhyngddynt, ond mae hynny'n arwyddo pa mor fyw yw'r ddeialog.¹²³

¹²¹ Ruether, *Faith and Fratricide*, t. 184.

¹²² Mae astudiaethau ar y cyd rhwng yr Eglwys a'r Iddewon wedi datblygu'n ddiweddar. Ceir enghraifft ddiddorol yn y modd yr ystyriodd y Fatican y ddeialog a ddatblygwyd ers cyhoeddi *Nostra Aetate* mewn dogfen a gyhoeddwyd ar 10 Rhagfyr 2015 sy'n coffáu hanner canrif cyhoeddi *Nostra Aetate*. Gweler 'The gifts and the calling of God are irrevocable' (Rom 11: 29): *A reflection on theological questions pertaining to Catholic-Jewish relations on the occasion of the 50th anniversary of 'Nostra Aetate' (no. 4)* (2015): <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20151210_ebraismo-nostra-aetate_en.html> (Cyrchwyd: 25 Hydref 2016)

¹²³ Shatz, David (2012), 'Morality, Liberalism, and Interfaith Dialogue', yn Carlebach, Elisheva, a Schacter, Jacob J. (gol.), *New Perspectives on Jewish-Christian Relations* (Leiden & Boston: Brill), tt. 491-519.

Yr hyn sy'n druenus yw y cafwyd canrifoedd o erledigaeth a dioddefaint cyn sefydlu deialog o'r fath rhwng yr Eglwys a'r Iddewon, ynghyd â chrefyddau eraill. Serch hynny, mae pethau wedi datblygu ac yn parhau i wneud, yn enwedig wrth i heriau cyfoes megis eithafiaeth ffanatig dyfu.

Cydnabyddiaeth

Hoffwn ddiolch yn ddiffuant i'r Athro Eryl Wynn Davies a'r Athro Jerry Hunter am ddarllen yr erthygl ac am eu sylwadau gwerthfawr arni; ac i'r Athro Gareth Lloyd Jones am fy nghyflwyno i faes hynod ddiddorol ac am ei gyfarwyddyd sicr yn ystod y broses o lunio fersiwn gynharach o'r erthygl.

Llyfryddiaeth

- Armstrong, A. H. (1985), 'The Way and Ways', yn Neusner, J., a Frerichs, Ernest S. (goln), *"To See Ourselves as Others See Us": Christians, Jews, "Others" in Late Antiquity* (California: Scholar Press), tt. 357–72.
- Bachrach, B. S. (1985), 'Jewish Community of the Later Roman Empire as seen in the *Codex Theodosianus*', yn Neusner, J., a Frerichs, Ernest S. (goln), *'To See Ourselves as Others See Us': Christians, Jews, "Others" in Late Antiquity* (California: Scholar Press), tt. 399–421.
- Baron, S. W. (1993), *A Social and Religious History of the Jews* (New York: Columbia University Press).
- Barrens, James M. (2015), *In Our Time (Nostra Aetate): How Catholics and Jews Built a New Relationship* (St. Petersburg, Florida: Mr. Media Books).
- Bauer, Y. (2001), *A History of the Holocaust* (London: Franklin Watts).
- Bergen, Doris L. (2010), 'Antisemitism in the Nazi Era', yn Lindemann, Albert S., a Levy, Richard S. (goln), *Antisemitism: A History* (Oxford: Oxford University Press), tt. 196–211.
- Bonfil, R. (1988), 'The Devil and the Jews', yn Almog, S. (gol.), *Antisemitism through the Ages* (New York: Pergamon Press), tt. 91–98.
- Brockoway, A. et al. (goln) (1988), *The Theology of the Churches and the Jewish People* (Geneva: WCC Publications).
- Brown, Peter (2000), *Augustine of Hippo: A Biography*, argraffiad diwygiedig (Berkeley & Los Angeles: University of Carolina Press).
- Caesarius (1929), *The Dialogue on Miracles*, cyfrol 1, cyfieithiad Scott, H. Von E., a Bland, C. C. Swinton (London: Routledge).
- Carrol, J. (2001), *Constantine's Sword* (Boston: Houghton Mifflin).
- Chadwick, H. (1997), *The Early Church* (Hammondsworth: Penguin).
- Chazan, R. (1987), *European Jewry and the First Crusade* (Berkeley: University of California Press).
- Chazan, R. (1986), 'Medieval Anti-Semitism', yn Berger, D. (gol.), *History and Hate* (Philadelphia: Jewish Publication Society), tt. 49–65.

- Chazan, R. (2010), *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe* (New York: Cambridge University Press).
- Cohn-Sherbok, D. (1992), *The Crucified Jew* (London: Harper Collins).
- Cunningham, Philip A. (2004), 'Foreword', yn Flannery, Edward H., *The Anguish of the Jews*, 3^{ydd} argraffiad (New York: Paulist Press), ff. vii-xvi.
- Edwards, J. (1988), *The Jews in Christian Europe 1400-1700* (London: Routledge).
- Eidelberg, Shlomo (1977), *The Jews and the Crusaders: The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades* (Wisconsin: University of Wisconsin Press).
- Elher, Sidney Zdeneck, a Morral, John B (goln) (1954), *Church and State Through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* (New York: Burns & Oates).
- Elukin, J. (2007), *Living Together Living Apart: Rethinking Jewish-Christian Relations in the Middle Ages* (Princeton & Oxford: Princeton University Press).
- Falk, G. (1992), *The Jew in Christian Theology* (North Carolina: McFarland & Company).
- Flannery, E. H. (2004), *The Anguish of the Jews*, 3^{ydd} argraffiad (New York: Paulist Press).
- Fredriksen, P. (2008), *Augustine and the Jews* (New York: Doubleday).
- Friedländer, S. (2007), *The Years of Persecution* (London: Phoenix).
- Girsch, Eric W. (1990), 'Luther and the Jews', yn Ditmanson, H. H. (gol.), *Stepping-Stones to Further Jewish-Lutheran Relationships* (Ausborg: Ausburg Publishers), ff. 120-36.
- Goodblatt, D. (1994), *The Monarchic Principle: Studies in Jewish Self-Government in Antiquity* (Tübingen: J. C. B. Mohr).
- Hall, S. G. (1989), *Christian Anti-Semitism and Paul's Theology* (Minneapolis: Fortress Press).
- Hall, S. G. (gol.) (1979), *Melito of Sardis: On Pascha and Fragments* (Oxford: Oxford University Press).
- Harkins, P. W. (1979), *Saint John Chrysostom: Discourses Against Judaizing Christians*, The Fathers of the Church, cyfrol 68 (Washington: Catholic University of America Press).
- Hayes, M. A. (2000), 'From *Nostra Aetate* to "We Remember: A Reflection on the Shoah"', yn Porter, S. E., a Pearson, B. W. R. (goln), *Christian-Jewish Relations through the Centuries* (Sheffield: Sheffield Academy Press), ff. 426-45.
- Heer, F. (1970), *God's First Love: Christians and Jews over two thousand years*, cyfieithiad Geoffrey Skelton (New York: Weybright and Talley).
- Hilberg, R. (1961), *The Destruction of the European Jews*, cyfrol 1 (London: Holmes & Meier).
- Hitler, A. (1943), *Mein Kampf*, cyfieithiad Ralph Manheim (Boston: Houghton Mifflin).
- Holtschneider, K. Hannah (2005), 'Shoah', yn Kessler, E., a Wenborn, N. (gol.), *A Dictionary of Jewish-Christian Relations* (New York: Cambridge University Press), t. 404.
- Housden, M. (1997), *Resistance and Conformity in the Third Reich* (London: Routledge).
- Hughes, H. E., 'Canrif dyngedfennol ym mherthynas Iddewon a Christnogion: ehangwch ar y disgrifiad hwn o'r bedwaredd ganrif OC', traethawd MA, Prifysgol Bangor, Bangor, 2007.
- Jones, G. Lloyd (1994), *Lleisiau o'r Llundw* (Dinbych: Gwasg Gee).
- Juster, J. (1914), *Les Juifs dans l'Empire Romain*, cyfrol 1 (Paris: P. Geuthner).

- Kelley, J. N. D. (1995), *Golden Mouth: The Story of John Chrysostom – Ascetic, Preacher, Bishop* (Ithaca, New York: Cornell University Press).
- Kessler, Edward (2013), *An Introduction to Jewish-Christian Relations*, 3^{ydd} argraffiad (Cambridge: Cambridge University Press).
- Linder, A. (1987), *The Jews in Roman Imperial Legislation* (Michigan: Wayne State).
- Linder, A. (2006), 'The Legal Status of the Jews in the Roman Empire', yn Katz, S. T. (gol.), *The Cambridge History of Judaism* (Cambridge: Cambridge University Press), tt. 128–73.
- Lucas, Leopold (1993), *The Conflict Between Christianity and Judaism* (Wiltshire: Arts & Phillips Ltd.).
- Luther, M. (1962), 'That Jesus Christ Was Born a Jew', *Luther's Works*, cyfrol 45 (Philadelphia: Fortress Press).
- Luther, M. (1971), 'On the Jews and their Lies', *Luther's Works*, cyfrol 47 (Philadelphia: Fortress Press).
- Morley, J. (1980), *Vatican Diplomacy and the Jews During the Holocaust, 1939–1943* (New York: Ktav).
- Novikoff, A. (2010), 'The Middle Ages', yn Lindemann, A. S., a Levy, R. S. (goln), *Antisemitism: A History* (Oxford: Oxford University Press), tt. 63–78.
- Parkes, J. W. (1934), *The Conflict of the Church and the Synagogue: a study in the origins of antisemitism* (London: Soncino Press).
- Parkes, J. W. (1938), *The Jew in the Medieval Community: a study of his political and economic situation* (London: Soncino Press).
- Pharr, C. (1952), *The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions* (New York: Greenwood Press).
- Poliakov, L. (1986), *Harvest of Hate* (New York: Holocaust Publications).
- Probst, Christopher J. (2012), *Demonizing the Jews: Luther and the Protestant Church in Nazi Germany* (Indiana: Indiana University Press).
- Read, Piers Paul (2012), *The Dreyfus Affair: The Story of the Most Infamous Miscarriage of Justice in French History* (London: Bloomsbury).
- Rousmaniere, J. (1991), *A Bridge to Dialogue* (New York: Paulist Press).
- Ruether, R. R. (1974), *Faith and Fratricide: The Theological Roots of Antisemitism* (New York: Seabury Press).
- Sandwell, Isabella (2007), *Religious Identity in Late Antiquity: Greeks, Jews and Christians in Antioch* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Shatz, David (2012), 'Morality, Liberalism, and Interfaith Dialogue', yn Carlebach, Elisheva, a Schacter, Jacob J. (gol.), *New Perspectives on Jewish-Christian Relations* (Leiden & Boston: Brill), tt. 491–519.
- Simon, M. (1986), *Verus Israel* (New York: Oxford University Press).
- Stow, Kenneth R. (1988), 'Hatred of the Jews or love of the Church: Papal Policy toward the Jews in the Middle Ages', yn Almog, S. (gol.), *Antisemitism through the Ages* (New York: Pergamon Press), tt. 71–89.
- Synan, E. (1965), *The Popes and the Jews in the Middle Ages* (New York: The Macmillan Company).

- Thompson, E. A. (1969), *The Goths in Spain* (London: Oxford University Press).
- Vital, David (1999), *A People Apart: The Jews in Europe 1789–1939* (Oxford & New York: Oxford University Press).
- von der Horst, Pieter W. (2002), *Japheth in the Tents of Shem: Studies on Jewish Hellenism in Antiquity* (Leuven, Paris & Sterling, Virginia: Peeters).
- Whyte, George R. (2008), *The Dreyfus Affair: A Chronological History* (Basingstoke, Hampshire & New York: Palgrave Macmillan).
- (1988) *Y Beibl Cymraeg Newydd yn Cynnwys yr Apocryffa* (Swindon: Cymdeithas y Beibl).
- Nostra Aetate* (1965): <http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html> (Cyrchwyd: 24 Hydref 2016)
- Guidelines and Suggestions for Implementing the Conciliar Declaration 'Nostra Aetate' (n.4)* (1975)
- <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19741201_nostra-aetate_en.html> (Cyrchwyd: 25 Hydref 2016)
- Notes on the correct way to present the Jews and Judaism in preaching and catechesis in the Roman Catholic Church* (1985): <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19820306_jews-judaism_en.html> (Cyrchwyd: 25 Hydref 2016)
- We Remember: A Reflection on the Shoah* (1998): <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_en.html> (Cyrchwyd: 25 Hydref 2016)
- '*The gifts and the calling of God are irrevocable*' (Rom 11:29): *A reflection on theological questions pertaining to Catholic-Jewish relations on the occasion of the 50th anniversary of 'Nostra Aetate' (no. 4)* (2015):
- <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20151210_ebraismo-nostra-aetate_en.html> (Cyrchwyd: 25 Hydref 2016)